

श्रीगणेशायनमः गुरुचरणेहरिचरणेकणचरणेसचरणेकृतप्रणतिः तदुदितयहार्थसार्थेसुषुपरिभा
षाविशेषमभाषे १ इहजगतिवस्तुद्वयंभावोऽभावश्च तत्रद्वयगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाःष
ट्भावा स्तेषांसप्तमोऽभावइतिसप्तपदार्थाउपदिष्टाः विषयत्वविषयित्वप्रतियोगित्वानुयोगित्वावच्छेद
कत्वसंबन्धत्वाधिकरणत्वाधेयत्वनिरूप्यत्वनिरूपकत्वपर्याप्तिकार्यत्वकारणत्वप्रतिबन्धत्वप्रतिबन्धकत्वा
दयोवस्यमाणसद्भेदाविषयतात्वादयस्तैतधर्माश्चाश्रयादिस्वरूपानतिरिक्ततयायथायथंसप्तधैवान्त

५१

भवंतीति केचित् अतिरिक्ता एव विषयत्वाद्योन सप्तपदार्थो तर्ह्येताः इव्यगुणादीनां इव्यत्वगुणात्वादिभिः
एयिवीत्वरूपत्वादिभिश्च ज्ञाने मोक्षोपयोगि न तु विषयतादीनां विषयतात्वादिना ज्ञानमपि तथेत्यभिप्रा
येण तु सप्तैव विभज्य दर्शिता महर्षिणो तित्वपरे वर्द्धमानोपाध्यायास्तु सामान्यं द्विविधं जातिरूपमुपाधिरू
पंच तत्रोपाधिरूपं मतिरिक्ततयोगीक्रियमाणसंबंधत्वविषयत्वतत्वादिकमतो न किंचिदस्यतिरिक्तमिति
त्रिसूत्रीतत्त्वबोधादौ सिद्धांतयामासुः तत्र ज्ञानेच्छाकृतिद्वेषसंस्कारान्यतमनिरूपिता विषयतानिरूपक

निरूपकतावच्छेदकावच्छेदकसंसर्गतादृशसंसर्गतावच्छेदकादिभेदेनभिद्यते नचैवंदर्शितसामान्यांजर्भा
वपक्षोदुरूपपाशेऽनुगमविरहिणस्तत्वायोगादितिवाच्यम् सखंडाखंडभेदेनद्विविधं द्वितीयंसामान्य
मित्यभिधानेर्वर्द्धमानोपाध्यायेरेवसमाहितत्वात् सखंडानामपिविषयतात्वादभिरनुगतस्यैरनुग
मकत्वमव्याहृतमितितदभिप्रायात् ज्ञानादिनेवविषयतादिनानिरूपिताभवतिविषयतातथाविषय
तयापिनिरूपिताविषयिता नचज्ञानादिनिष्ठयद्विषयतानिरूपकत्वंतदेवासुविषयिताकिमतिरिक्त

तत्र कल्पनेनेति वाच्यं विषयितातिरिच्यतां विषयतातन्निरूपकतात्मिकैवास्त्वामिति वैपरीत्यस्यापि
सुवचनया विनिगमनाविरहेणोभयोरतिरिक्ततासिद्धेरिति दीधितिकारदिसिद्धांतान् एवं प्रतियोगित्वानु
योगित्वकार्यत्वकारणत्वादावप्युन्नेयम् विशेष्यताप्रकारताश्रवच्छेदकतासंसर्गताविशेषणताविधेय
तोद्देश्यतोपादानतोक्ततानुक्तताचेति दशविधाविषयता तत्र घटइत्याद्याकारकज्ञाननिरूपिताविष
यताघटादौ विशेष्यतारूपाघटत्वादौ प्रकारतात्मिका समवायादौ संसर्गतास्वरूपा विशेष्यताप्रकारतासंस

३
गतासुतिस्तुविषयतात्वमुक्तदृशविधविषयतासाधारणोधर्मः विशेष्यतात्वप्रकारतात्वसंसर्गतात्वाद्
यस्तुप्रत्येकंविशेष्यतादिषुवर्तमानाविषयतात्वव्याप्याधर्माः तेषांस्वरूपंत्वाश्रयात्मकमतिरिक्तंवेति
मतभेदेनपूर्वाभिहितमेवस्मर्तव्यं तत्रघटनिष्ठविशेष्यतयानिरूपिताभवतिघटत्वप्रकारताघटनिष्ठवि
शेष्यतापिघटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता एवंतयोःपरस्परनिरूपकत्वमपिपरस्परस्यबोध्यम् संसर्ग
तात्त्वप्रकारताविशेष्यताभ्यामुभाभ्यामेवनिरूपितानिरूपिकाचतयोरुभयोःसंसर्गतयैवप्रकारताविशे

३

अतयोर्निरूप्यनिरूपकभावोननुतयोः परस्परमपिनिरूप्यनिरूपकभावोर्मंतव्यस्तत्साधकेमानस्यदुर्व
लत्वादितितुसूक्ष्ममीसांचक्रिरेऽतिनवीनाः एवमवच्छेदकतापिप्रकारेघटत्वादौघटादिनिष्ठविशेष्यतया
निरूपिता साचप्रकारतातोनातिरिक्तैतिकेचित् । तन्मतेअवच्छेदकतात्वंप्रकारतात्वंचोभयंनियमतः प्रका
रताधर्मः प्रकारस्यावच्छेदकत्वेपितन्निष्ठावच्छेदकताप्रकारतातोभिन्नैवेत्यपरे एवमयंघटइत्याद्याका
रकतानीयाद्दृष्ट्वादितिष्ठाधर्मितावच्छेदकतापि तन्निष्ठप्रकारतातोभिन्ना भिन्नावेतिवेतियथामतम

नुसंधेयं । धर्मिताविशेष्यतेत्यनर्थान्तरं धर्मितावच्छेदकेदेत्यादिनिष्ठप्रकारतानिरूपिताविशेष्यताऽपि घ
 टत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतातोऽतिरिक्तानतिरिक्तावेतियथामतमालोचनीयम् मुख्यविशे
 ष्यतापिविशेष्यताविशेषः प्रकारतानात्मकविशेष्यताहिसाउपदर्शितज्ञानीया घटादिनिष्ठविशेष्यता
 तादृशीतत्रघटादेरन्यत्राप्रकारत्वात् यद्विप्रकारतया किंचिदंशे भासमानं विशेष्यतयान्यत्र भासते तन्निष्ठे
 वविशेष्यताप्रकारतात्मिका यथा घटवद्भूतलमिति ज्ञाने भूतलांशे प्रकारतया भासमानो घटो घटत्वांशे वि

शेष्यतयाभासते इति तज्ज्ञाननिरूपिता घटनिष्ठा विशेष्यता प्रकारतात्मिका तादृशप्रकारता विशेष्यतयोर्भेद-
हेमानाभावादितिकेचित् परेतु चंतराभासमाननिष्ठप्रकारता विशेष्यतयोर्भेदाभ्युपगमोन युक्तस्तथा-
सतिरक्तदंडवत् पुरुषवान्देश इति ज्ञानस्य पुरुषाभाववान्दंड इत्याकारकनिश्चयप्रतिबध्यत्वापत्तेः ॥
तथा हि दंडत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्नसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वाव-
च्छिन्नप्रतिदंडत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताया पुरुषत्वावच्छिन्नसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-

५

त्वावच्छिन्नाभावीयविशेषणतासंसर्गवच्छिन्नाप्रकारतातन्निरूपकनिश्चयःप्रतिबंधकः तत्रदंडत्वावच्छिन्नवि
 शेष्यतानिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्नसंयोगसंसर्गवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वंप्रतिबध्यतावच्छेदकंतच्चरक्त
 दंडवत्पुरुषवान्देशइतिज्ञानेऽप्यस्तं रक्तत्वप्रकारतानिरूपितादंडत्वावच्छिन्नविशेष्यताहिपुरुषांशेप्रकार
 तासाचदंडत्वावच्छिन्नविशेष्यता तन्निरूपिताचपुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यतादेशांशेप्रकारतैवेति तन्निरूप
 कत्वात्तादृशज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकाकांतंचावश्यंभवतिप्रतिबध्यमित्यतोतराभासमाननिस्रयोःप्र

५

कारताविशेष्यतयोर्भेदोऽवश्यमंगीकार्यस्तयोश्चान्योन्यमवच्छेद्यावच्छेदकभावः प्रतिवधप्रतिबंधकभा
वाद्यवच्छेदकनिर्वचनानुरोधेनांगीकार्यः एवंचदर्शितस्थलेप्रतिवधतावच्छेदकंदंडत्वावच्छिन्नविशेष्य
नानिरूपितपुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारताघटितंरक्तदंडवत्पुरुषवान्देशइतिज्ञानावृत्तमेव तत्रत्याया
दंडत्वावच्छिन्नविशेष्यतातन्निरूपितत्वस्वरक्तत्वप्रकारतानिषस्यपुरुषत्वावच्छिन्नायांप्रकारतायामसत्त्वा
दितिनातिप्रसंगइत्याहुः इहमत्रालोचनीयंअंतराभासमाननिष्ठप्रकारताविशेष्यतयोरभेदेपिविशेष्यता

त्वप्रकारतात्वादीनां निरूप्यनिरूपकभावावच्छेदकत्वमंगीकृत्य प्रतिवध्यप्रतिबंधकभावावच्छेदकादिकमन
तिप्रसंजकंसुबचं दंडत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकपुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञान
त्वस्पर्शरक्तदंडवत्पुरुषवानदेशइतिज्ञानं न तत्वात् रक्तत्वांशे विशेष्यताया अपि दंडत्वावच्छिन्नविषयता
याः पुरुषांशे प्रकारतात्वस्यैव तन्निष्ठपुरुषविषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वात् एवं विनिगमनाविरहान्
सिद्धं पुरुषत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकदंडत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वात्मकमप

क

रमपिप्रतिवध्यतावच्छेदकंतादृशज्ञानतोव्यावृत्तमेवपुरुषत्वावच्छिन्नविषयतायादेशांशप्रकारतात्वेपिदं
डांशविशेष्यतात्वेनविशेष्यतात्वेवतन्निष्ठदंडविषयतानिरूपकतावच्छेदकत्वात् एवमतिप्रसंगोद्दारेसंभ
वत्पिप्रतिवध्यप्रतिबंधकभावाद्यवच्छेदकशरीरेषुनिरूपकतावच्छेदकप्रवेशवशतो गौरवमनिरिच्यतेइति
चेद्वेदमतेपिभिन्नव्यक्तिकल्पनादवच्छेद्यावच्छेदकभावकल्पनात्तस्यचप्रतिवध्यप्रतिबंधकभावाद्यवच्छेद
कघटंनयानिवेशान्तततो गौरवं गौरवंतुभेदमतएवाभेदांशेनावच्छेद्यावच्छेदकभावांशस्यावच्छेदकघटकता

य

साम्येऽपिभिन्नयक्तिकल्पनाधिकस्यापरिहार्यत्वादिति तस्मादभेदमतमेवलाघवाद्दुपादेयमितिसुधी
भिरवधेयम् प्रकारतानवच्छिन्नाविशेषं तामुख्यविशेष्यतेतिनुभेदमतेनिरुक्तिः प्रत्येतव्या उद्देश्यतापि
विशेष्यताविशेषोऽनुमितिशास्त्रोधापत्त्यादिनिरूपितापसादित्वनिर्विषयताकचित्प्रकारतासुद्देश्यतारू
पाभवतीतिवक्ष्यते विधेयताप्रकारताविशेषरूपापर्वतोवन्निमानित्याद्याकारकानुमितिनिरूपितावाक्या
होद्यतवद्भूतलमित्यादिशास्त्रोधादिनिरूपिताचयदाहोपर्वतोपदिनिर्वन्निःस्यान्निर्धूमस्यादित्याद्यापत्ति

निरूपिताचधूमाभावाद्दौतत्रापाद्यताख्यः प्रकारताभेदोऽपरद्वत्यपरे विशेष्यतापिभवतिविधेयताएयि
व्यामितरभेदोहृदेवन्द्यभावइत्याद्याकारकव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिनिरूपिताइतरभेदवन्द्यभा
वादिनिष्ठा अन्यव्याप्तिविषयकाहपिव्याप्यविशेष्यरूपसप्रकारकाद्वहिव्याप्योधूमःपर्वतेइत्याद्याका
रकान् परामर्शादुत्पद्यमानायाअनुमितेःपर्वतेबहिरित्याद्याकारिकायावन्द्यादिनिष्ठाविशेष्यतारूपावि
धेयतेतिकेचित् विशेष्यतात्मकविधेयतयानिरूपिताप्रकारतैवभवत्सुहृदपतानुमित्यादिनिरूपिताएयि

८

वीहृत्पर्वतादिष्ववधेया इच्छायन्त्रादिनिरूपिताफलविषयतोद्देश्यतापिप्रकारताभेदोविशेष्यताभेदश्चम
 वस्थयावधेयः स्वर्गययागेभवत्विद्याद्याकारकेच्छादिनिरूपितास्वर्गादौप्रकारतारूपायागात्स्वर्गोभवत्विद्या
 द्याकारकेच्छादिनिरूपिताविशेष्यतारूपा विधेयतापियागादौप्रथमोपदर्शितेच्छादिनिरूपिताविशेष्यतारूपा
 उपदर्शितद्वितीयेच्छादिनिरूपिताप्रकारतारूपाविधेयतैवप्रवृत्तिनिरूपितासाध्यतेनिगीयते उपादानतापि
 यागकरणीभूतहविरादिनिष्ठाप्रवृत्तिनिरूपिताप्रकारताविशेषणवसंसर्गतायद्यप्यवच्छेदकतारूपानथापिध

८

मनि ष्ठा वच्छेदकतातोविजातीयातत्रसंसर्गिकावच्छेदकतात्वंविलक्षणो धर्मो वैजात्यमुच्यते नतत्रप्रका
रतात्त्वसमानाधिकरणमपि धर्मविधया तु यावच्छेदकतातद्वन्निविलक्षणमवच्छेदकतात्वं प्रकारतात्त्व्याप्य ।
मितित्तुक्तप्रायम् प्रतियोगितादिनिरूपितावच्छेदकतागतेतवच्छेदकतात्त्वमन्यविधमित्यग्रेस्फुटीभविष्यति ।
विशेषणतात्तुप्रकारसंसर्गविशेषणसाधारणीविशेषणतात्वंप्रकारतासंसर्गविशेषणविषयतयोः साधारणो
धर्मः संसर्गविशेषणेचविशेषणताधर्मितावच्छेदकीयप्रकारताधर्मितावच्छेदकतातोऽतिरिक्तामंगीकुर्वाणा

नां संसर्गतावच्छेदकतातो अतिरिक्ता इतरेषां त्वनतिरिक्तैवेति ध्येयं अल्पन्यविधापि विशेषणता यत्पारतन्त्र्ये
 ण भानमुच्यते तत्र भानं विषयता तच्च द्विविधं विशेष्यपारतन्त्र्येण भोसमानस्य विशेष्यपारतन्त्र्येण विधेये
 मुखे प्रयोज्यता संसर्गेण भानात् धनप्रयोज्यं सुखमिति बुबोधयित्वा तार्थलाभः इयमेवोच्यते विशिष्टा
 नुयोगिकवैशिष्ट्यावुद्धिः ~~तत्र~~ "भानं विशेषणपारतन्त्र्येण भानं च आद्यं धनवान्मुखीत्यादिविशिष्टबुद्धि
 निरूपितं तत्र हि धनस्य मुख्यविशेष्यांशे स्वामित्वसंबन्धेन स्वातन्त्र्येण" इत्यायं तु गुणकर्मन्यत्वविशिष्टस

धेयताप्रकारताभेदः पर्वतोषन्निमानित्याद्यनुमितिनिरूपितोवन्त्यादिनिष्ठः पञ्चतिचैत्रइत्यादिवाक्याधीनशा
 र्वबोधादिनिरूपितः पाककृत्यादिनिष्ठश्च विशेष्यताभेदोपिविधेयताएयिव्यामितरभेदइत्याद्यनुमित्यादि
 निरूपितादुत्तरभेदादिनिष्ठा विधेयतात्वंतादृशोभविधविधेयतानुगताखेडधर्मन्तरंविषयतात्वस्यव्याप्यंन।
 विशेष्यतात्वस्यनापिप्रकारतात्वस्य एतेनप्रसिद्धविशेष्यमुद्दिष्टाप्रसिद्धबोधनीयतयोपान्तविधेयमिति
 नादरणीयंविशेष्यतयाभासमानस्यापिविधेयत्वात् यागादिगतासात्तात्त्व्यप्रवृत्तिविषयतापिविधेयता

नावद्वयमित्यादौ तत्र हि गुणकर्मान्यत्वं वैशिष्ट्यं विशेषणीभूतायां सत्तायां विशेषणतया भासमानं मुख्य
विशेष्यविशेषणीभूतत्वं विशेष्यसत्तापारतंत्र्येण निरूपकतया बह्वेदकतया वा संसर्गेण मुख्यविशेष्येऽपि भा
सते गुणकर्मान्यत्वं वा विशेषणतया विशेषणविशेषणपारतंत्र्येण तद्दीयविषयतानिरूपितविषयतया वा
छिन्नमभिन्नं वा विषयत्वं तत्पारतंत्र्येण भासते तादृशभासं चोपलक्षणविधया तद्विशेषणमवगाहमानतो
बोधात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधस्यैव लक्षणोपपत्तयेऽङ्गीक्रियत इत्यन्यत्र विस्तरोऽवधारणीयः वि

तर्गतैव एवमापत्तिनिरूपितापाद्यतापिविधेयतांतर्गता यथाधूमोयदिवह्निव्यभिचारीस्याद्वह्निजन्योनस्या
दित्याद्याकारकापत्तिनिरूपितावह्निजन्यत्वाभावादिनिष्ठाविषयता एवमुद्देश्यतापिकाचित्प्रकारतारूपाष्ट
विध्यामितरभेदइत्याद्यनुमित्यादिनिरूपिताप्यव्यादिनिष्ठा काचित्तुविशेष्यतारूपापर्वतोवह्निमानित्याद्य
नुमितिशास्त्रबोधादिनिरूपितापर्वतादिनिष्ठा तत्रोद्देश्यतात्वमपि पूर्ववद्विषयतात्वस्य व्याप्येन प्रकारतात्वस्य
नापिविशेष्यतात्वस्य एतेन विशेष्यमेवविधेयविशेषणापेक्षयाऽनुवाद्यमुद्देश्यबोचोऽन्तेइत्यादिकमपास्तम्

विधेयांशे विशेषस्येव प्रकारस्याप्युद्देश्यत्वात् अन्याप्युद्देश्यतायागभोजनादिकलीभूतस्वर्गत्वादिनिष्ठाया
 गभोजनादिविधेयकप्रवृत्तीनां निरूपिता पित्रादौ श्राद्धाद्युद्देश्यता व्यवहारस्तु श्राद्धेन पितृत्वाभिर्भवन्ति न्याया
 कारकश्राद्धादिविषयकेष्वपि निरूपितफलनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकतारम्यविषयताविषयके गोणाः अनयैवरी
 त्पालभ्योद्देश्यकश्राद्धे पादिपुरुषांतरोद्देश्यकगंगास्नानादिविप्रोद्देश्यकगोदानादिव्यवहारा अप्युपपादनीयाः
 उपादानानां तु व्यवहिविधेयकप्रवृत्तिनिरूपिता घटादिसमवायिकारणानि च यागादिविधेयकप्रवृत्तिनिरूपि

ताहविराद्यपादाननिष्ठाच उक्ततात्तु उक्तेच्छात्मकरणनिरूपिताभोजनादिजन्यसुखादिगनोद्देश्यतारूपा
तन्निरूपितैवभोजनादिक्रियागताविधेयतारूपाच एवंसंभावनानिरूपिताप्रकारताभेदात्मककोटितापि
कचिदुक्तता तयाहि संभावयाम्यद्यभविष्यतिवृष्टिरित्याद्यनुव्यवसायविषयीभूतासंभावनाएतद्विसा
वच्छेद्यभविष्यत्वतद्भावकोटिकसंशयरूपा अद्यवृष्टिर्भविष्यतिनवेत्याकारिका उक्तैककोटिकोहिसंश
यः संभावनेतिपरिभाष्यते तद्दीयकोटितागतमुक्ततात्वंचतत्कोटिसहचरितभूयोधर्मदर्शनादिघटित।

सामग्रीप्रयोज्यं कोट्यन्तरभानेचतत्स हचरिताल्यधर्मदर्शनादितइतिविशेषान्नतदीयविषयताभवसुत्कर्ष
 ता मेधादिसामग्रीसमवधानेपिक्वचिद्व्याघ्रनुत्यादृशनात्मकंयभिचारदर्शनमप्येतत्सामग्रीघटकं एव
 मनुत्कर्षितादर्शितिविधसंभावनानिरूपितोत्कटेतरकोटिगताकोटितारख्यप्रकारतारागेतरेह्यनिरूपिताफलो
 पायगतोद्देश्यताविधेयताहिरूपाचमनुत्कर्षोभयकोटिकसंशयनिरूपिताचोभयोरेवकोट्योः ॥इतिविषयता
 विशेषः॥ ॥अथविषयिता॥तानेह्यदिनिष्टाविषयिताविषयनिरूप्याविषयतायास्तनिरूप्यानिरूपिका

च विषयत्वविषयित्वयोः परस्परं निरूप्यनिरूपकभावेन न च ज्ञानादिगते यद्विषयतानिरूपकत्वं तदेवास्तु विष-
यित्वं किमतिरिक्ततत्कल्पनेनेति वाच्यं विषयित्वमतिरिच्यते तन्निरूपकत्वं विषयत्वमित्यस्यापि सुवचनेन
विनिगमनाविरहादुभयोः परस्परनिरूप्यनिरूपकभावानिरिक्तयोः सिद्धेः विशेष्यताप्रकारिताविधेयिताद-
यो विषयिताभेदानिरूपकीभूतविषयताभेदवदेवोहनीयाः तत्राप्युद्देश्यताविधेयितादयो विशेष्यताप्रका-
रिक्तताभेदानिरूपकीभूतविषयताभेदवदेवोहनीयाः ॥ इति विषयिता ॥ प्रतियोगित्वमाश्रयस्यावच्छेदक

स्यात्स्वरूपमतिरिक्तंवेति यथा मत्तं पूर्वाभिहितमवगंतव्यं न च भावनिरूपितमभावनिरूपितं च संयोगसमवाया-
 दिसंबंधनिरूपितं घटादिरूपादिनिष्ठमाद्यं चतुर्विधा भावनिरूपितं घटादिगतं द्वितीयं तत्रान्योन्याभावप्रतियोगित्वं
 तादात्म्येन संबन्धेनावच्छिद्यते प्रतिवध्यप्रतिबंधकभावान्पथानुपपत्तिश्चेहभानं तथाहि तादात्म्यसंबन्धावच्छि-
 न्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारनाशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिघटत्वावच्छिन्नतादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वा-
 वच्छिन्नप्रकारनाशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकता सा च प्रतियोगितायां तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नत्वमंतरेण तद्वदि

तावच्छेदकानुपपत्त्यनोपपद्यते इति प्रोच्यः नवीनास्तत्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नान्योन्याभावत्वं किं
त्वनुयोगिताविशेषरूपं तन् तथा च दर्शितप्रतिबंधकताया घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितानुयोगिताविशेषा
वच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वमवच्छेदकं तच्च तत्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नत्वघटितमिति न दर्शितमानावतारः अ
तस्तत्तादात्म्यसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकोऽन्योन्याभावप्रतियोगिताचसंबन्धानवच्छिन्नैव इत्थं च दृश्यनियामकसं
बंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनियमेतादात्म्यातिरिक्तत्वा निवेशप्रयुक्तलाघवमप्यनुकूलं नचैवेघटत्वा

वच्छिन्ननिरूपितत्वेनानुयोगिताविशेषस्पर्शजप्रतिबंधकतावच्छेदकघटकतयैवनिर्वाहितदघटकत्वादन्योन्याभाव
 प्रतियोगित्वमपिस्वधर्मपंथानमन्वारोहतीतिवाच्यं संबंधत्वावच्छेदेनप्रतियोगित्वानुयोगित्वनिरूपकत्वमतिनि
 यमेनभेदस्यापिसंबंधत्वेनसप्रतियोगिकत्वसिद्धान्तप्रतियोगित्वस्यसिद्धेरावश्यकत्वात् अतएवभासमानवै
 शिष्ट्याप्रतियोगित्वंप्रकारतेतिनासंभावितंतादृशम्यंचतद्वत्पुभयार्तनिधर्मस्वरूपमितिप्राहुः संसर्गभावप्रतियो
 गितास्वप्नसंताभावप्रतियोगिताभवतिसंसर्गवच्छिन्नानतन् संसर्गवच्छिन्नतत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताघटितध

र्मावच्छिन्नप्रतितत्तत्संसर्गविच्छिन्नतत्तद्गर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकनिश्चयत्वेनप्रतिबंधकतायानिर्व
चनानुरोधेनतत्सिद्धेः यदिहिप्रतियोगितायांसंबंधविशेषावच्छिन्नत्वेनाघटितेतत्रप्रतिबंधकतावच्छेदकंस्यात्
तदेकसंबंधेनतद्गर्मावच्छिन्नस्याभावनिर्णयेप्यन्यसंबंधेनतद्गर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानमव्याहृतमिति सार्वजनी
नानुभवसिद्धसिद्धान्तउन्मूलितः स्यात् स्याच्चतादृशप्रतिबंधकाभावस्यनिरुक्तप्रतिबध्मतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्र
तिकारणताव्यतिरेकव्यभिचारपराहता तस्मादनीवप्रामाणिकमत्यंताभावप्रतियोगित्वस्यसंयोगसमवाहिसंस

गविशेषावच्छिन्नत्वमवश्यमंतव्यं ध्वंसप्रागभावयोप्रतियोगितेतुनसंसर्गावच्छिन्नेमानाभावादितिराज्ञांतः केचित्प्राची
 नाःअभावप्रतियोगिनासुसंसर्गावच्छिन्नत्वनियममभ्युपगंतव्योद्धंसप्रतियोगितायाःपूर्वकालीनत्वंप्रागभावप्रति
 योगितायाश्चोत्तरकालीनत्वंसंसर्गविधयावच्छेदकमितिमन्यन्ते ॥इतिप्रतियोगित्वम्॥ ॥अनुयोगित्वंप्रतियो
 गिकपदार्थनिरूपितंद्विविधं भावनिरूपितमभावनिरूपितंच तत्राद्यसंयोगसमवायादिसंबंधनिरूपितंतत्संबंधा
 वच्छिन्नाधिकरणात्तत्रयनिष्ठं यत्रयेनसंबंधेनयत्प्रकारकंज्ञानंप्रामाणिकंतत्तत्प्रतियोगिकतत्संबंधानुयोगिति

नियमात् भूतलादौ घटादिप्रतियोगिकसंयोगानुयोगिताकपालादौ च घटादिप्रतियोगिकसमवायाद्यनुयोगिता
ननु तत्तत्संवेधाश्रयत्वाविशेषेऽपि प्रतियोग्यानुयोगिभाववैपरीत्यं घटादिविशेष्यकभूतलकपालादिप्रकारकसं
योगसमवायादिसंसर्गकप्रतीतिः प्रामाण्यविरहान् येन चैकेनैव संयोगेन ययोः समुद्भूतकदलद्वयाद्यात्मकयोः परा
वर्तनादिना परस्परं विशिष्टधीः प्रामाणिकी तत्संयोगस्यैकस्यापि प्रतियोग्यानुयोगिभावबुभावप्युभयत्रावश्य
मुपगंतव्यावेवं वाच्यत्वं प्रमेयत्वादीनां स्वरूपसंवेधादावप्युभयप्रतियोगिकत्वेऽभयानुयोगिकत्वेऽपि प्रतिसंधेये यद्यपि

घटतद्भावादीनां प्रतियोगित्वानुयोगित्वादिसंबंधनिरूपितौ परस्परप्रतियोग्यनुयोगिभावावभावाभावस्पप्रति
 योगित्वरूपतामतेऽव्याहृतौ सविषयकविषयकाणां सविषयकाणामपि तथा अमनः सर्वविषयकज्ञानविषय
 कज्ञानस्य सर्वविषयकज्ञानेन परस्परविषयविषयीभावात्स्य परस्परव्याहृत्या परस्परविषयत्वविषयित्वसंबं
 धनिरूपितप्रतियोगित्वानुयोगित्वानपायात् तथापि न तावत्तैकसंबंधनिरूपितप्रतियोग्यनुयोगिभावावेक
 त्रसुलभो न तथा हि घटाभावे प्रतियोगितारूपोऽनुयोगितारूपश्च यो घटस्य संबंधस्तदीयं प्रतियोगित्वमेव घ

देनानुयोगित्वमनुयोगित्वमेवघटाभावेनप्रतियोगित्वं यश्चघटेघटाभावस्यानुयोगितारूपंप्रतियोगितारूप
श्चसंबंधस्तहीयमनुयोगित्वमेवघटेनप्रतियोगित्वंप्रतियोगित्वमेवघटाभावेनानुयोगित्वमेवंस्वविषयभू
तस्वविषयकज्ञानादेरज्ञानादेर्योविषयतारूपोविषयितारूपोवासंबंधस्तस्यप्रतियोगित्तानादिकंनानुयोग्यनु
योगित्तानादिकंनप्रतियोगि अभावस्याधिकरणेअनुयोगितापिसंसर्गनिरूपितैवाभावस्यापिस्वाधिक
रणेप्रतियोगिसंसर्गतयाभानस्यप्रामाणिकत्वात् अभावनिष्ठाप्रतियोगिनिरूपितानुयोगिताप्येवं अभा

वेप्रयोगिनोभानेप्रतियोगित्वस्यानुयोगित्वस्यवासंसर्गविधयाभानात् तत्रप्रतियोगिघटादिनिरूपितत्वंतत्
प्रतियोगिकत्वमेवतुतद्दीपप्रतियोगितादिविवसंसर्गविधयाप्रतियोग्यनुयोगिभाववनिरूपत्वंविलक्षणं
प्रतियोगिनिघटादौसंभवतिकस्यचित्संसर्गतयाभानैतस्यनिष्प्रतियोग्यनुयोगिकत्वात् भावाभावसा
धारणाभावत्वपक्षेतुसर्वमेवसप्रतियोग्यनुयोगिकमितिधेयम् परंपरासंबंधस्यतुप्रथमविशेषणनिरू
पितंप्रतियोगित्वं मुख्यविशेष्यनिरूपितत्वनुयोगित्वं नत्वेकनिरूपितमुभयमितिविशेषः तथाहि घटरू

पस्यसमवायिसंयोगात्मकोभूतलाहौघरसंयोगिनिपरंपरासंबंधः तद्वृत्तसमवायनिरूपितंप्रतियोगित्वं
रूपेसंयोगनिरूपितमनुयोगित्वंभूतलेरूपेसंयोगप्रतियोगित्वस्यासंभवेभयदुक्तिकत्वेपिभूतलेसमवायनि
रूपितस्यानुयोगित्वस्यसंभवाद्वाप्युभयमेकनिरूपितमेवनिर्वक्तुंशक्यमितितुनशक्यतेवक्तुंअत्रप्रतियो
गित्वस्यभूतलेउपगंतुमशक्यत्वात् विशेष्यतयैवतस्यभानात् समवायनानात्वनयेघटरूपप्रतियोगिक
समवायस्यभूतलानुयोगिकतायाअत्यंतमसंभावितत्वाच्च किंचजातौनिर्वयधारव्यस्यसंयुक्तसमवायः

संबंधे घटकनिरूपितमप्युभयमेकत्रासिद्धमेव न भवति हि सामान्यसंयोगस्य प्रतियोग्यनुयोगिवासमवायस्य
 च निरवयवद्वयं प्रतियोगीति । शीतिरियमिन्यास्वपि परंपराधनुसंधेयः ॥ इत्यनुयोगित्वम् ॥ ॥ अवच्छे
 दकत्वं द्विविधमप्याप्यवृत्तिनानियामकं तदितरच्च तत्रायं द्विविधमप्याप्यवृत्तिनायादौ शिष्यावंकांतिक्याश्च
 भेदान् द्वितीयमपि द्विविधं विषयतारूपं तदितरच्च तत्र विषयतारूपं प्रकारतां तर्गततया प्रागेव वर्णितं शिष्य
 मिहानीवर्णनीयं अग्रे वृत्तः कपिसंयोगीनमूले इत्याद्याकारकप्रतीत्याग्रमूलादिषु कपिसंयोगतद्भावादी

नामवच्छेदकत्वमवगाह्यतेतदिहंदेशिकाव्याप्यवृत्तिनानियामकावच्छेदकत्वंतद्देशिकंदेशनिष्ठत्वाव्याप्यवृ
त्तिनापिदेशिकीदेशकतत्वात् इहेदांनीगृहेघटोनजलेइत्यादिप्रतीत्याप्येतत्क्षणेएतद्गृहावच्छेदेनघटो
जलावच्छेदेनघटाभावः प्रकारतयाविषयीक्रियतेसोऽयमभावः कालिकसंवंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोद्देश
शिकविशेषणतयेतत्क्षणेसवध्यमानोद्देशेनजलादिनावच्छिद्यतइतिदेशकतत्वाद्देशिकीयंकालनिरूप्य
ताप्यवृत्तिनातद्वच्छेदकत्वंतुसुतरामेवदेशिकम् नचोपदर्शितप्रतीत्याएतत्क्षणावच्छेदेनैतद्गृहेघटोज

लेचनदभावोविषयीक्रियतां तथाचनैतावतादेशिकाव्याप्यवृत्तिनासिद्धिवातापीतिवाच्यं विनिगमनावि
 रहेणोपदर्शितप्रतीत्याजलादिदेशावच्छेदेनकालेपिघटनदभावोवगाहनस्यापहोतुमशक्यत्वात् यत्रज
 लाहोकापिनघटस्तद्विषयकतादृशप्रतीतिरितानीगृहेघटोनतजलेइत्याद्याकारिकायाश्चतनोनगुणैइत्या
 द्याकारिकायाश्चतजलगुणादिदेशेणतत्कालाद्यवच्छेदेनघटाद्यभावोवगाहितयादुरूपपादत्वात् नादेश
 जलगुणादिषुघटाद्यभावस्यव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकस्याप्रसिद्धत्वात् तत्रैवविनिगमनाविरहान्बलावच्छेदेनदे

शेदृष्टिर्नरीत्याभावसिद्धेर्दृशनिरूपितकालिकाव्याप्यवृत्तिनानियामकावच्छेदकताकालेप्रत्येतव्यासाधि
कालनिष्ठत्वात् कालिकीश्रव्याप्यवृत्तितापिसाकालिकीकालकृतत्वात् एतदुभयविधयोरवच्छेदकताभ
वतिप्रतीतिप्रमापिता तथाहि पूर्वस्यामूलेवृत्तौनकपिसंयोगीत्यादिप्रतीत्यापूर्वदिगवच्छेद्यमूलावच्छेदेन
वृत्तौकपिसंयोगाभावोविषयीक्रियते तत्रमूलमवच्छेदकं तन्निष्ठावच्छेदकतायाः पूर्वदिगवच्छेदिका तत्र
व्याप्यवृत्तिनियामिकाश्रवच्छेदकतावच्छेदकतामूलनिष्ठाश्रवच्छेदकतायामूलावच्छिन्नवृत्तनिष्ठायाश्चकपि

संयोगाभावाधिकरणतायानियामकत्वात् अप्याप्यवृत्तिनियामकावच्छेदकतामिरूपितमवच्छेदकत्वं तु मूलत्वादि
 साधारणं तत्र प्रकृतं अथोपदर्शितप्रतीत्या पूर्वदिगवच्छेदेन मूलावच्छेदेन चैकाकपिसंयोगाभावाधारतावृत्तेवि
 षयौक्रियतां साक्षादवच्छेदकतयैव सामंजस्येकतमवच्छेदकतावच्छेदकत्वांगीकारेण न च विनिगमनाविरहाव
 छेदकतावच्छेदकत्वमपि सेत्स्यतीति दुरपह्वंतदिति वाच्यम् अवच्छेदकतावच्छेदकत्वांगीकारेन निरूपितावच्छेद्य
 तावच्छेदकस्य प्रकृतावच्छेद्यनिरूपितावच्छेदकतात्वरूपस्य गुरुत्वेन लाघवस्य विनिगमकस्य सुलभतया विनिगमना

विरहस्यवक्तुमशक्यत्वादिति चेत् सत्यं यदा यत्र तृप्ते पूर्वदिगवच्छेद्याग्रावच्छेदेन कपिसंयोगोद्दिगंतरावच्छेद्यमूला
वच्छेदेन चापरः कपिसंयोगस्तत्कालीनतद्दृष्टविषयिकाया इदानीं मूले पूर्वस्यामयं तृप्तो न कपिसंयोगीत्याकारेक
प्रतीतेः पूर्वदिगवच्छेद्यमूलनिष्ठावच्छेदकताकतद्दृष्टतृप्तिकपिसंयोगाभावाधारतावगाहिताया अवश्यमुपगन्त
व्यतयाना व्याप्यवृत्तितानियामकावच्छेदकतावच्छेदकताविलोपः संभवति न हितदानीतनतादृशप्रतीतेरनवच्छि
न्नमूलनिष्ठावच्छेदकताककपिसंयोगाभावाधारतावगाहिताशक्या समाधातुं तथा सति हि रानीमिह महीरुहेम्

लेनकपिसंयोगइत्याद्याकारकप्रकीर्तिः प्रमाणमापद्यते अतएव पूर्वदिगवच्छिन्नामूलावच्छिन्नावापाकपिसंयो
 गाभावधारतान्तद्वगहितापिनशक्यासमाधानुंनरानीपूर्वदिगवच्छेदेनतादृशाधारतोपगमेइदानीमिहवृक्षेष्ट
 र्वस्यानकपिसंयोगइदानीमिहवृक्षेष्टमूलेनकपिसंयोगइत्यादिप्रतीते स्तत्कालीनायाप्रामाण्यापत्तेः अव्याप्यवृ
 त्तितानियामकावच्छेदकतावच्छेदकतापिद्विविधादेशिकीकालिकीचतत्राद्यानिरूपिताद्वितीयानिरूप्यते पृथिवी
 तादौगंधादिसमानाधिकरणपिघटादिकंपृथिवीत्याद्यधिकरणमवच्छेदकंघटादिनिष्ठायाअवच्छेदकतायाघटदि

तीयसृणादिरवच्छेदकः द्वितीयसृणोघटेपृथिवीत्वेगंधसामानाधिकरणमित्यादिप्रत्ययान्त एवंप्रथमसृणोघ
टेपृथिवीत्वेगंधसामानाधिकरणंनेत्यादिप्रत्ययान्त पृथिवीत्वादिरुन्निगंधसामानाधिकरण्याभावाद्यवच्छेदक
तापाघटादिनिष्ठायाः प्रथमसृणोअवच्छेदकः तत्रप्रथमद्वितीयसृणयोखच्छेदकताअव्याप्यरुन्निनानियामि
केअभिहितप्रायम् पृथिवीत्वनिष्ठगंधसामानाधिकरणतदभावयोखच्छेदकौघटाद्यद्वितीयसृणावित्पन्यथा
सिद्धिर्नशक्यतेशंकितुं तथासनिघटाद्यसृणोपृथिवीत्वेगंधसामानाधिकरणंततघटद्वितीयसृणोपृथिवीत्वेगं

धसामानाधिकरणमित्यादिप्रतीतेरपि प्रमाणपायनेः नचैतद्विषमन्याधारतयाभासमानस्यान्यवृत्तिधर्मावच्छे-
 दकतयाभानेऽप्रामाणिकतायाप्रसंगान् घटाद्युत्पत्तिस्तृणस्यापि गंधाधारांतराद्यवच्छेदेन पृथिवीगंधवत्त्वस्या
 व्याहतत्वात् अथगंधवत्त्वमनुपयोगित्वान्नावच्छेदकविशेषणमुपयोगितुघटोत्पत्तिमत्वघटाधारप्रथमस्तृणत्वा
 दिकमवच्छेदकविशेषणंभवत्येवमुपदर्शितसिद्धान्तोऽप्रामाणिकप्रामाणिकोवास्तुदर्शितविधानुपयोग्याधेया
 धारत्वविषयकत्वेनेति चेदेवमपि घटाद्यस्तृणावच्छेदेनैव गंधाधारांतराद्यवच्छेदेन पृथिवीत्वेगंधसामानाधिकरणस

त्वात्तद्वच्छेदेनैव तदभावावगाहित्वेदुर्वारमप्रामाणिकत्वं अभावावच्छेदकतावच्छेदकविरुद्धस्य चोचितभावा
वच्छेदकतावच्छेदकत्वमिति द्वितीयस्यास्य साक्षादवच्छेदकता संभवेऽपि नावच्छेदकतावच्छेदकता हानिरित्यव
धेयम् अनयैवरीत्या यत्र घटे पाकोत्तरदृशायामेकस्मिन् कपाले रक्तमन्यस्मिंश्च श्यामरूपमुत्पन्नमतिरिक्तचि
त्ररूपानङ्गीकारे तद्वदविषयकस्य पाकोत्तरदृशायामिह कपालेऽयं घटो न श्याम इत्यादिप्रत्ययस्यैतद्वदनिष्ठश्या
माभावावच्छेदकताया एतत्कपालनिष्ठायाः पाकोत्तरदृशानिष्ठमवच्छेदकत्वं विषयोऽवश्यमास्थेयो न हितत्रघ

म शा

टनिष्ठप्रपामाभावाधारतायाः साद्यदेवावच्छेदिकायाकोत्तरदशेतिशक्यमास्थानुं तुथासतिपाको
त्तरदशायामयंघटोनस्योदकपालोऽयंघटोनप्रपामद्रत्यादेरपिप्रामाण्यापत्तेर्नदीष्टमेतत्पाको
त्तरदशायामपितत्रघटेकपालोत्तरावच्छेदेनतत्कपालावच्छेदेनापिपाकपूर्वदशायांश्रयमसत्त्वा
त्शर्माभावावच्छेदकपाकोत्तरदशाविरुद्धपाकपूर्वदशायामश्वत्थदटनिष्ठप्रपामावच्छेदक
तावच्छेदकसंसाक्षादवच्छेदकतासंभवेऽपियोक्तिकं मानूद्यतत्रापिनावावच्छेदकतावच्छेदक

तावच्छेदक

२३

ताद्योक्तिः कीतप्यापभावावच्छेदकतावच्छेदकनाकालिकीमुत्तमैव एतेन सामानाधिकरण्य
स्य व्याप्यवृत्तितावादिनां हीधितिद्वयादीनां मते पूर्वोक्तोदाहरणसंभवेऽपि न किं-द्वयेत नयंतु
सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमेव युक्तं सत्तायां गुणेन्द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनु
नवात् गुणसत्तानिष्टद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यभावावच्छेदकतायाः सत्तायां द्रव्येन्द्रव्यत्वसा
मानाधिकरण्यमित्यनुनवेन सत्तानिष्टद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य च द्रव्येऽसि

द्रव्यान् नवसत्तयांगुणेनद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमितिप्रतीतिः सत्तानिष्टद्रव्यत्वसामाना
धिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावंगुणेनद्रव्यत्ववगाह्यते द्रव्यत्वेगुणेनपृथिवीत्वसामानाधिकर
ण्यमितिप्रतीतिरिवद्रव्यत्वनिष्टपृथिवीत्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावंगुणे नहि
तत्रद्रव्यत्वनिष्टस्यपृथिवीत्वसामानाधिकरण्याभावस्यावच्छेदकतायांगुणेऽवगाहनंसमाधानं
शक्यंगुणस्यद्रव्यत्वानाधारत्वेनाधेयतासंसर्गेणावच्छेयाधिकरणसंवद्धानादृशसामाना

नि हि

करणाभावावच्छेदकत्वानुपपत्तेरिति दीधीनिकताहिरनितं युक्तमिति वाच्यं सामानाधिकरण्यस्या
व्याप्यवृत्तित्वानंगीकारे व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वाप्रसिद्धात्तादृशसामानाधिकरण्यावच्छेद
कत्वाभावस्य गुणे बोधयितुमशक्यत्वात् शाब्दबोधस्य प्रथमांतार्थमुख्यविशेष्यकतापानि
यतया सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति वाक्येन गुणविशेष्यकद्रव्यत्वसामाना
धिकरण्यावच्छेदकत्वाभावप्रकारकप्रतिते रूपादपितुमशक्यत्वाच्च तत्र प्रथमांतत्वेन तर्प्या

भावं सत्ता निष्टद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकप्रतियोगिकत्वविशेषितं मुख्य विशेष्यीकृत्य
गुणवृत्तित्वप्रकारको बोधोत्तर पद्यतामित्यपिनोपयादपितुं केशं यदि हि गुणपदोत्तरसप्रम्यं आ
धेयत्वमर्थस्तदाऽभावान्वयिनोऽवच्छेदकत्वस्यास्माद्वैक्यादनुपस्थितिः स्यादपदर्थत्वात् यद्वि
गुणपदोत्तरसप्रम्याऽवच्छेदकत्वमर्थस्तदा गुणान्वयिना वृत्तित्वस्यानुपस्थितिः प्रत्ययानां प्रक
त्यर्थान्वितस्यार्थबोधकत्वव्युत् प त्रिनियत्याविशिष्टान्वयात्तानश्च न च गुणपदोत्तरसप्रम्या

अज्ञावात्तपि वृत्तित्वमेवार्थः वहेदकत्वं तद्धास्तेनावहेदकत्वपदेन सुलभमिति चिन्तानुपपत्तिर्वा
धत्सेति वाच्यं सामानाधिकरणस्याव्याप्यवृत्तित्वमंगीकृत्या वहेद्यतायागुणपदेन रसज्ञम्पर्थ
तामारत्यसन्नानिष्टद्रव्यत्वसामानाधिकरणभावावोगुणावहेद्यइति वास्यस्य पादत्वेनागतिक
गतावध्यादरेमानानावात् सन्नानिष्टद्रव्यत्वसामानाधिकरणस्यावहेदकतासंबंधेनाभावो गु
णे बोधनीय इति नाध्याहारप्रसक्तिरित्यपि न युक्तं अवहेदकतासंबंधस्य वृत्त्यनियामकस्य वृत्ति

योगिनावच्छेदकत्वासंभवात्संभवेवासत्तायामित्यस्यासमभिव्याहारेण न गुरोर्द्रव्यत्वसामाधिकर
णमिति वाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तेः न च सत्तायां गुरोर्नद्रव्यत्वसामानाधिकरणमित्याकारक प्रा
त्यक्षिकप्रतीतिरेव विषयो दीधितिदृष्टादिभिर्विचारितो न शाब्दबोधस्येति काव्याहारादेः पदानु
पस्थित्या देवविचारावसर इति वाच्यं अभिलष्यमानबोधसमानविषयकत्वस्याभिनापवाक्य
जबोधे प्रावश्यकत्वेन तंबोधप्रात्यक्षिकबोधयोः समानविषयकत्वस्य वक्ष्येयत्वात् यत्तु द्र

दृश्याद्य

व्यत्वे गुणेन पृथिवी तसामानाधिकरणमिति प्रतीतिर्गुणावच्छेद्यं द्रव्यत्ववृत्तिरपृथिवी तसामानाधिकरण्याभावं न बोधयितुमीष्टे अवच्छेद्याधारद्रव्यत्वानाधारतया गुणस्य तत्रावच्छेदकताया उपपादयितुमशक्यत्वादतो द्रव्यत्ववृत्तिरपृथिवी तसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य पृथिवी निश्चयाभावरव गुणो प्रकारतया तथा प्राप्तीत्या विषयी करणीय इति व्याप्यवृत्तेरवच्छेदककतावश्यमंगीकरणीया अंगीकरणीयश्च तदुपपत्तये प्रप्यमानार्थमुख्यविशेषकत्वव्युत्पत्ते

पि

हा

इह

को

तिसंज्ञावच्छेदकत्वपदार्थद्वयोरेव निप्रकृतप्रतीतावपि तावच्छेदकत्वार्थवस्मगुणे विषयीकरणं नानु
पपन्नमित्यंशेन वतादीधिति कृत्तदृष्टान्तराद्यैतिकभावेन दर्शितप्रतीतिद्वयमुपन्यस्तं तदपि न
साधकं सिद्धाधपि चित्तस्यार्थस्य द्रव्यते गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्निर्जोदवा
सितरचितायमानत्वात् वस्तुतस्तद्वशात् प्रतीतेरप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वेऽपि वासङ्गत्वात्
तादृशाध्याहारदिकल्पनस्य प्रकृतेऽनुचितत्वात् पतेन सत्तान्द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीतीति निश्च

यापिष्टएवेतिविरोधविषयकतयात्तन्निश्चयोऽनवाधकस्यच्यतेनदपिद्रव्यरुजिताभावोनसत्ता

यस्यवाधकत्वान्नसत्तायांद्रव्यरुजिताभावःसाधपितुंशक्यः यद्विवाव्याप्यरुजितानयेद्रव्यरुजि
त्वाभावाभावोपिद्रव्यावच्छेदेनसत्तांरुजिरितिनिश्चयोवाधकएव नहिनस्यसत्तारुजित्वमंगीकुर्व
तापितत्रसत्तारुजित्वाभावः शक्यउपमंतुमवच्छेद्याधारवाधारत्वेनद्रव्यगुणयोर्भावाभाववच्छे
दकत्वासंभवात् नित्यद्रव्यस्यावच्छेद्यधाराधारत्वेपिद्रव्येनित्यद्रव्येवाद्रव्यरुजित्वाभावोनसत्ता
रुजिरितिप्रत्ययविरहेणतत्रनदभाववच्छेदकत्वस्योपगंतुमशक्यत्वादितिवाचोयुक्तिरपिप्र

सुत्वाक्ता सत्तनद्रव्यवृत्तिताभावोक्तीद्रव्यवृत्तित्वाभावोनसर्तव्येतिरित्यादिप्रतीतीरणिनिजोद्वसि
तरचितायमानत्वादत्यथा कपिसंयोगभावोनवक्ष्यवृत्तिरित्यादिकं बाधकमुपत्यस्यसंयोगादेरप्य
व्याप्यवृत्तिताविलयः सुकरः स्यादिति बाधकाभावात्संयोगतदभावोरेकत्रसिद्धिरित्युक्तिमात्र
निर्युक्तिकंपर्षवस्योतस्मात्साधूकं सार्वभौमादिभिद्रव्यवृत्ततदभावोसत्तायामविरुद्धावितीति
सूक्ष्मतमं समीक्षामहे इयमेवाव्याप्यवृत्तिनानियामिकावच्छेदकतागोधकपिसंयोगादिनिरूपिता २८

तदाधारधारकालदेशादिनिष्ठाद्वितीयक्षणावच्छिन्नोद्योगे गंधवान्मूलावच्छिन्नोद्यक्षः कपिसं
योगवानित्याद्याकारप्रत्यक्षानुमित्यादिप्रातीतिविषयीक्रियते तत्रदिपारतंत्र्येणवच्छेद्यतासं
बंधेनसाध्यांत्रोपक्षतावच्छेदकस्यावच्छेदकसंबंधेनपक्षतावच्छेदकांत्रोसाधस्पर्धापिशेषणतयाभा
नंप्रामाणिकंनिरूपितमव्याप्यवृत्तितानियामकावच्छेदकतं उदिष्टेषुचतुर्थविधमवच्छेदक
तमिदानींनिरूपणीयं तच्चस्वरूपसंबन्धरूपमतिरिक्तंवेतिनिरूपितं क् अवच्छिन्नानवच्छिन्न
प्रा

नेरेनतद्विविधंघटानावादिनिरूपितघटादिश्रुतिप्रतियोगितानिरूपितंघटत्वादिनिष्टमाद्यंघटो
नास्तीत्यादिप्रतीतोघटत्वादेः स्वरूपतोभसमानत्वेनतत्रिष्टावच्छेदकस्यवेष्टवच्छिन्नस्यैवत
याप्रतीत्याविषयीकरणाज्जातिमान्नास्तीर्त्यदिप्रतीतिसिद्धाभावनिरूपितप्रतियोगितानि
रूपितंजातिनिष्टावच्छेदकत्वंद्वितीयं तत्राजातेः प्रतियोग्यंज्जातित्वेनभासमानतयाजा
तिनिष्ठावच्छेदकतायाजातित्वावच्छिन्नत्वात् अवच्छेदकतावच्छेदकतापि अवच्छिन्नानव

छिन्नभेदाद्भवतिद्विविधा तत्राद्यादर्शि नस्यत्नएवजातितनिष्ठावहेदकताजातित्वत्वावच्छि
न्नाज्ञात्परत्वंमेपाधिभिन्नस्यजातित्वस्यस्वरूपतोभानासंभवेनजातित्वत्वेनैवजातित्वस्याभाव
प्रतीतोभासमानतयातत्रिष्टावहेदकतायास्तत्रावश्यकत्वात् द्वितियाघटवान्नास्तीत्यादि
प्रतीतिप्रनापित्ताघटवद्भावप्रतियोगितानिरूपितघटनिष्ठावहेदकतानिरूपित्ताघटत्वनि
ष्ठावहेदकतातत्रघटांशेघटत्वस्यान्याप्राकारकेभानेनघटत्वनिष्ठावहेदकतावहेदकता

या अनवच्छिन्नतात् पंचरीत्याचावछेदककोटिप्रविष्टेष्ववछेदकतावछेदकतावछेदकता
धारानिरावाधा तथादिदृष्टित्वातिमदभावप्रतियोगितावछेदकतावछेदकताप्राप्तित्वनि
ष्टासाप्यवच्छिन्नेवजातित्वेदिनित्यत्वपिशिष्टमनेकसमवेतत्वमनेकसमवेतत्वविशीष्ट ।
नित्यत्वंवा आद्ये-आधेयतात्वंसमवायसंबंधावच्छिन्नत्वमनेकनिरूपितत्वंचसामाना
धिकरण्यसंबंधेनतद्विशेषेनापन्नंनित्यत्वंचेतिचतुष्टयात्मकंजातित्वत्वंतत्रचविशेष
ए

विशेषणभावे विनिगमना विरहादेकैकनिष्ठमपरत्रितयविशेषणावच्छिन्नैकैकमवच्छेद
कत्वमित्यवच्छेदकताचतुष्टयं इतरत्रितयानवच्छिन्नं चासत्त्वासाधारणधर्मावच्छिन्नं प्रत्ये
कवृत्त्येकैकमवच्छेदकत्वं तत्रावच्छेदकताचतुष्टयमवच्छिन्नमेव द्वितीयेऽर्थधेयतात्वमखंडध
र्म इति तन्निष्ठावच्छेदकताऽनवच्छिन्ना इतरावच्छेदकता त्रयीत्ववच्छिन्ना तत्रयथावप्यम
वच्छेदकधर्मा उद्गनीयः अनेकसमवेतत्वविशिष्टं नित्यत्वं जातित्वमिति पक्षे अनेकस

मवेततत्तद्धंसप्रतियोगित्वाभावप्रागभावप्रतियोगित्वाभावेषुपरस्परविशेष्यविशेषणाना
वापन्नेषुकेवलेषुवावहेदकतात्रयी तत्रयथायथं स्वस्वविशेषणेषुस्वस्वनिष्ठावहेदक
तावहेदकताप्राप्यनुसंधेयाः एवंतत्रद्वर्म्मचटकेषुवदुषुधर्म्मेष्ववहेदकतावहेदकता
परंपराप्रत्येतव्या अवहेदप्रतीताववहेदप्रतीताये यस्ययेनसंबंधेनभानंतत्रतत्संबंधाव
हिन्तावहेदकतातया प्रतित्वाविषयीक्रियते यथाघटोनास्तीत्यादिप्रतीत्यास्वविषयी

शु

भूतावच्छेद्यप्रतियोगिताश्रयीभूतेघटेसमवायेनकारतयाविषयीकृतेघटत्वेसमवायसं
बंधावच्छिन्नातत्प्रतियोगितावच्छेदकताविषयीक्रीयते तथजानिमान्नास्तीतिप्रतित्याजा
तौसमवायसंबंधावच्छिन्नाप्रतियोगितावच्छेदकत्वेवजानित्वेऽप्राधेयतासूत्रेऽनावरूपेवाविशेषण
ताविशेषसंबंधेनावच्छेद्यप्रतियोगिताश्रयीभूतजानौप्रकारतयाविशेषयीक्रियमाणे विशेषण
ताविशेषसंबंधावच्छिन्नाप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतापिविषयीक्रियते एवंजानित्वदर्शि

वावच्छेदकः

तच्चतुरात्मकेऽपि प्रत्येकं स्वनिष्ठाच्छेद्यमाप्रकारतावच्छेदकसं-
वन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकताव-
च्छेदकताप्रसेतव्या तत ऊर्ध्वमपि नासमानानामेवंरीत्येतापरंपरायां स्वस्वसमानाधिकरण-
प्रकारतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वमसंधेयं अप्यत्रापरोविशेषः पद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोध-
मर्थ्याद्यास्वाश्रयाश्रयत्वादिसंबन्धेन मुख्यावच्छेद्याश्रयेनासमानानामवच्छेदकविशेषणानाम-
वच्छेदकतावच्छेदकतावन्मुख्यावच्छेद्यनिरूपितावच्छेदकतापि प्रामाणिकी विनिगमनाविरहाच्च

५५२

मुख्यावच्छेदकतान् दवच्छेदकतावच्छेदकताचक्षिंति नचपरंपरासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताक
ल्पनमपेक्ष्यसाक्षात्संबंधावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छेदकताकल्पनेनाद्यवमिति तस्यविनिगम
कत्वा द्विनिगमनाविरहोऽरूपयादइतिवाच्यं यतोऽवच्छेदकविषयोऽस्यावच्छेदकतावच्छेदकता
यांकल्पनीयायामवच्छेदकतावृत्तिरदवच्छेद्यतावच्छेदकं मुख्यावच्छेद्यनिरूपितवविशिष्टमवच्छेद
कतात्वं नवेत्तच्च गुरुतरमिति परंपरासंबंधस्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वेऽपि न गौरवमिति नालघटो

नास्तीत्यादि प्रतीतिसिद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटत्वेऽनवच्छिन्ननीलत्वेतुनीलरूपपर्यवसि
तेरूपत्वव्याप्पनीलत्वजात्यवच्छिन्नाततश्चैवच्छेदेकसंबन्धाभेदेयवच्छिन्नानवच्छिन्नत्वयोरिवभे
दकत्ववच्छेदकतयोर्भेदः तयोश्चतत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतात्वेनोभयोरनुगतेन व्या
सज्यवृत्तित्वं हित्वादिवत् व्यासज्यवृत्तित्वं चैकत्वानवच्छिन्नपर्याप्तिप्रतियोगित्वं पर्याप्तिश्च
स्वरूपसंबन्धविशेषः परार्थोत्तरं वेति सामान्यत उदिष्टं विशेषतस्तु निरूपयिष्यते यदवच्छेदे

नपर्याप्तिस्तत्पर्याप्पवच्छेदकं पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकंचोच्यते इह तत् प्रतियोगिता
निरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं घटत्वनीलोत्पलगतं
द्वित्वं तयोरेवावच्छेदकतयोः प्रत्येकवृत्त्यसाधारणतत्तदवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
पर्याप्तित्वावच्छिन्ननिरूपितानुयोगितावच्छेदकं तु प्रत्येकवृत्त्यसाधारणमेकत्वमेव तदवच्छेद
कत्वमेकस्मिन् घटत्वे पर्याप्तमिति प्रत्ययात् तत्प्रयोगितानिरूपितावच्छेदकत्वमेकस्मिन् घ

टलेनीलेवापर्याप्तमित्यादिप्रत्ययविरहेणचतत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रति
 योगिताकपर्याप्तित्वावच्छिन्ननिरूपिताप्रत्येकमात्रव्येकत्वादितानानवच्छिद्यतेरवच्छिद्यतेतुतदु
 न्यगतद्वित्वादितैवनीलघटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नीलघटयोरुभयोः पर्याप्तमितिप्रत्य
 यात् एवंमहानसीयवन्द्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतादिकमप्युत्रेयं जातिमदभावप्रतियोगिता
 वच्छेदकतानदवच्छेदकताघटकसकलपदार्थगतसमुदायैतंतत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदक

तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपय्यापित्वावच्छिन्ननिरूपितानुयोगिवच्छेदकं तत्रसमुदायोऽवच्छेदक
इतिप्रतीतिविरहेपिजातित्वावच्छिन्नमवच्छेदकपितिप्रतीत्यैवतादृशसमुदायतत्वाच्छिन्नेऽवच्छेद
कत्वमवगाह्यते तत्रसमुदायत्वंविषयतासंबंधेनप्रत्यासन्नोधीविशेषोधीविशेषविषयत्वंवा सं
ख्यारूपस्यसमुदायत्वंस्पष्टव्यभिचारेऽसंभवात् संख्यारूपस्यापिसमुदायत्वस्यपर्याप्तिसंबंधेनद्रव्ये
तरवृत्तित्वंनविरुध्यते समवायेनैवगुणस्पष्टमेतरवृत्तित्वनियमादन्यथाकालिकविशेषणता

दिवृत्तविशेषणता विषयितादिभिरपिगुणानां द्रव्येतरवृत्तित्वं न स्यादित्यपि केचित् घटत्वनीला
 दिगन्तैकत्वद्वित्वादिकमय्येवंरीत्या प्रत्येतव्यम् अवच्छेदकतानिरुपितावच्छेदकतान्नावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकायपर्याप्तिस्तदशपर्याप्तित्वावच्छिन्ननिरुपितावच्छेदकधर्मोऽपि तत्साधारणः
 प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गस्याप्यवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वाज्ज्ञानिजानित्वादिगतावच्छेदकतावच्छे
 दकसमवायदैशिकविशेषणनादि संबंधसाधारण्येव तत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसाधा

रणं तु न तत्र प्रतियोगितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिर्नैकपर्याप्तिस्तदशपर्याप्तितावच्छिन्ननिरूपि
तानुयोगितावच्छेदकस्य वा संसर्गविधयावच्छेदकताया विलक्षणतया न तो विलक्षणीभू
ताया धर्मविधयावच्छेदकतावच्छेदकतापरंपरायां तदनंतर्भावादिति सूक्ष्मतममसांगुरुचर
लोपदिष्टं स्पष्टं द्रष्टव्यमस्मत् कृतमहाप्रभाषां संसर्गविधयावच्छेदकता विसंसर्गविशेषणसा
धारणीतवत्तत् सिद्धौ पूर्वोपदर्शितप्रायप्रमाणवत्तारात् तस्यादिघटोना स्तैत्याद्याकारक

प्रतिष्ठासंयोगसंगीसर्गवच्छिन्नप्रतियोगितायां घटादि संसर्गतयावगाह्यमानायां प्रतियोगि
 ताविशेषणवच्छिन्नत्वविशेषणसंयोगादिविशेषणसंयोगत्वादिरपि विशेषणपारतन्त्र्येण विशेषे
 ष्यीभूतप्रतियोगितायामवच्छेद्यतासंसर्गेण विशेषणतयावगाहनं दर्शितसमानयुक्तिसि
 द्धमेव संसर्गविशेषणस्य प्रकारताविरहेऽपि विशेषणत्वानतयायेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि
 तायास्तत्कोटावपि निराबाधत्वात् संयोगो न गुणीय इत्यादि बाधनिश्चयदृशायां गुणीय

त्वादिनासंयोगादेः संसर्गविधयापिभानस्याननुभविकत्वेनसंयोगत्वावच्छिन्नविशेष्यता नि
रूपितगुणीयत्ववृत्तिविशेषणतानिरूपिकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिसंयोगत्वावच्छिन्नविशे
ष्यतानिरूपितगुणीयत्वाभावत्वावच्छिन्नविशेषणताक निश्चयत्वेनप्रतिबंधकताया
आवश्यकतेयातदनुरोधेनैवसंसर्गविशेषणविषयतायांविशेषणतात्वस्यसिद्धेः विशे
षणतात्वस्यप्रकारतासाधारण्यमप्येतत् प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावानुरोधेनसिध्यति ॥

न्यथासंयोगेगुणीयइतिगुणीयत्वादि।प्रकारकज्ञानंप्रत्ययिदर्शितबाधनिश्चयस्यप्रतिबंध
 कतायाःआवश्यकत्वेनतदनुरोधेनप्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबंधकभावांतरकल्प
 नेगोरवात् एवंसंयोगेनगुणीयइतिज्ञानंप्रतिप्रतिबंधकतावच्छेदकमपिविशेषण।
 ताच्चटिततमेवनिर्वाच्यंगुणीयसंयोगत्वेनसंसर्गविधयासंयोगावगादिनोपिनिश्चय
 स्यतादृशधीप्रतिबंधकतायाः प्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबंधकतांत

राकल्पनलाघवस्य चानुरोधान् अतएव संसर्गोऽतद्वृत्तेर्विशेषणस्य गुणीयत्वा
देर्विशेषणतया भाने भ्रमत्वमपि सूयपाहं तदभाववन्निष्ठ विशेष्यतानिरूपितत
न्निष्ठविशेषणताशालिज्ञानत्वं तद्भ्रमत्वमित्यस्य भ्रमलक्षणस्य प्रकारसंसर्ग

विशेषणयोर्भ्रमसाधारणस्य सुवचन्यात् तत्संबन्धेन तत्प्रकारकं तद्विशेष
 णकं वास्तानं प्रति तद्दीयतत्संबन्धाभावविशेषणकनिश्चयत्वेन प्रतिबं
 धकता तु पृथगेव वक्तव्या संसर्गविध्याभासमानस्य भाने विशेषणत्वात्

ध्यानासमानस्य भाने विशेषात्तात्त्विकविरहेण तदीयत्वानवकिन्नत्वेन च तदीयतत्त्वसंबन्धाभावप्रकारकनिश्च
यः २ यीयप्रतिबंधतावत्केदकांतरस्य न साधारणीकर्तुमशक्यत्वात् अथ शुद्धसंयोगत्वादित्यसंसर्गभाने ह
यः ३ तसंयोगाभावादिनिश्चयप्रतिबध्यतावत्केदकविषयतावत्केदकत्वे संयोगत्वावेति न त्वविरहेण तत्र विशे
षात्तात्त्विकमुपगम्यापि ह तसंयोगत्वावेति न प्रकारतावेति न प्रतिबध्यतावत्केदकस्य विशेषात्तात्त्विकविर
तत्त्वमुपगम्यापि च शुद्धसंयोगसंसर्गकत्वे प्रकारकज्ञानादिसाधारणीकर्तुमशक्यतया ह तसंयोगाभा

३९

न

वप्रकारकनिश्चयत्वसंयोगसंबंधावक्तिनष्टत्वावक्तिनप्रकारताशालित्वान्वयप्रतिवध्यप्रतिबंध
कमखोतिरिच्य नष्टप्रतियोगिकसंयोगत्वेन संसर्गविधया भानेन विशेषणत्वात् मंगीकृत्य नष्टप्रतियो
गिकसंयोगत्वावक्तिनप्रकारतावक्तिनप्रतिवध्यतावच्छेदकस्य विशेषणत्वात् नष्टनेनेपपत्तावतिरिक्तप्र
तिवध्यप्रतिबंधकेनोवाक्यनलाचवानुरोधेन विशेषणत्वात् नष्टप्रतिवध्यसंयोगत्वाद्यवक्ति
नमुख्यसंसर्गिकविषयतासामान्यानुरोधेन विशिष्टसंयोगत्वाद्यवक्तिनमुख्यसंसर्गिकविषयता

अ. पाँचविशेषणानामकत्वसिद्धौ प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाद्यिष्यस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् एतेन दर्शितं
तद्विशिष्टसंसर्गिकविषयतायां विशेषणानां त्वस्य लक्षणं नरोच्चेन सिद्धौ विशेषणानां तत्संज्ञात्यस्य यत्तये
तत्र संसर्गवत्किं नत्वमपीत्सीकरणीयं तदेव केदके संसर्गत्वचेत्तत्रासंभावेत् प्रतियोगित्वेन योगित्वयो
रुभयैर्विनिर्गमनाविरूढादुरीकरणीयमिति यत्तत्पुण्यथायादिप्राचीनानुयायिवाचैर्युक्तिरायम
त्युक्ता शुद्धसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नसंसर्गिकविषयतायां विशेषणानां त्वसंसर्गवत्किं नत्वयोः साध्यकम्

माणानवतारेणसिद्धान्तरित्नापिमुख्यसंसर्गिकविषयतापांनतसाक्षादोपपद्येतदुनधानंगीकारस्ये त-
 दोचित्यावर्जितत्वात् नचद्वयत्वावच्छिन्नविशेषणानिरूपितप्रतियोगित्वविषयनानिरूपितसंयोगत्वा
 वच्छिन्नविशेषणानिरूपकज्ञानत्वेद्वयसंयोगप्रकारकसंयोगसंसर्गवच्छिन्नद्वयप्रकारताकज्ञानयो
 रनुगतद्वयसंयोगाभावाविश्रुयप्रतिवध्यतावच्छेदकसंभवतीतिप्रतिवध्यप्रतिवध्यकभावद्वयाकल्पन
 लाघवेनशुद्धसंयोगत्वावच्छिन्नमुख्यसंसर्गिकविषयतायामपिविशेषणतात्वसंसर्गवच्छिन्नत्वयोःसि (ब-

द्विर्द्वयिहरेवेति न तत्साक्षात्प्राप्त्युत्तरत्रतयोरभावसाध्यपितुमीदृशकत्रप्रकारतपान्यत्रसंसर्ग
तथाप्रतियोगित्वस्य नानेपि देशिकविशेषणतेन रसंबंधानवकिन्नत्तस्यप्रतियोगित्वविषयतायां निवेशाती
मं३ यत्तयानोपदर्शितानुगमैर्गो नवाविशेषण तेन रसंबंधेन तदादशप्रतियोगित्वप्रकारके ज्ञानेऽतिप्रसंगइ
तिवाच्यं नृत्ताकादिविशेष्यतानिरूपितद्वयसंयोगाभावप्रकारताकुमिश्रपप्रतिवध्यतावत्केदकस्यद्व
यसंयोगप्रकारकज्ञाननिष्ठस्यद्वयकी नृत्तायां संयोगत्वावकिन्नविषयतायां नृत्ताकादिविशेष्यता

निरूपितत्वस्यान्यविशेष्यकज्ञादृशज्ञानवारणावावश्यनिवेश्यतयाविशेष्यतानिरूपितत्वस्यचसाक्षात्तानि
 रूपितत्वरूपस्यप्रकारतायामसत्त्वस्यसंसर्गविषयताद्वारेवतत्रतन्निरूपितत्वस्यचसिद्धांतसिद्धतयाभेद
 जलादिविशेष्यतानिरूपितसमवायत्वावच्छिन्नसंसर्गिकविषयत्वानिरूपितद्वयसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नमि
 विशेष्यतानिरूपकज्ञानत्वस्यप्रतिबध्यतावच्छेदकीकर्तव्यत्वेनतस्यसंयोगत्वावच्छिन्नसुरससंस
 र्गिकविषयतानिरूपकज्ञानसाधारणविरहान्तेसंसर्गविधयानासमानसमुत्पत्त्यसमवायादिसं

सर्गभावेनैतद्व्यंगीकारविरहात् विषयतानिरूपितविषयतात्वेनापिनसंग्रहीतं शब्दासंयोगत्वा
वद्विन्तमुख्यसंसर्गिकविषयतासमवायत्वावद्विन्तसंसर्गिकविषयतानिरूपितत्वाना
वान् प्रकारताविशेष्यतयोः साक्षान्निरूप्यविरूपकभावमतेपिनदर्शितानुगतधर्माव
त्किन्नेप्रतिबंध्यतासिद्धिर्द्वयविषयतासंयोगविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावद्वारकविशे
ष्यविशेषणभावेविविगमनानिरुद्धेणगुरुतरधर्मावद्विन्तप्रतिबंध्यप्रतिबंध्येकभावा

धिक्कापतेः तस्मान्नसंबंधावकिन्नतत्प्रकारताकबुद्धिम्यतितदीयतस्संबंधाभावनिर्णीय
 तेनप्रतीबंधकत्वांतरमवश्यकल्पनीयमितिदिक् अनवस्थाभयादपिसंसर्गसंसर्गभानं
 नशक्यमास्यत्तुं प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोस्तथाविद्यमानेङ्गीक्रियमाणेतयोरपिसंस
 र्गतयान्यस्यनानाद्यतेस्तदादीनांच संसर्गतयाभासमानांसंसर्गतयान्यनानाद्यतेः ता
 समानयुक्तिलभ्यत्वात् प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावनिर्वचनान्यथानुययस्यात्यंतानावप्र

तियोगितानां संयोगसमवायादितत्तत्संबन्धेषु संसर्गिकावकेदकतासिद्धिः तथा हि संयो
गसंबन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रति
बंधकतायाश्च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वं ना
वकेदकं समवायादिना घटस्याभावे निश्चितेऽपि न तात्तदा संयोगे न घटप्रकारकज्ञानो
त्पत्त्या व्यभिचारान् किंतु संयोगसंबन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्ताव

५२

ननु किन्नप्रकारताशालिनिश्चिपत्वं तादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकं तच्च संयोगस्य संसर्गिकं
 प्रतियोगितावच्छेदकं तादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकं तादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकं तादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकं
 मवायादिनामपि संसर्गिकं प्रतियोगितावच्छेदकं तादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकं तादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकं
 योगितावच्छेदकं तादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकं तादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकं तादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकं
 रूपकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतिघटत्वावच्छिन्नं प्रतियोगिताकारो न्यानावच्छावच्छिन्नं प्रतियोगिताकारो

प्रकारतानिरूपकतीत्यनेन प्रतिबंधकताया निरीक्ष्यतात्। अन्योन्याभावात् तादृशसंबंधावच्छिन्नं

तां २

भावस्वरूपत्वात् अथो न्याभावत्वमभावान्तरव्यावृत्तानुयोगिता विशेषरूपमनोनसिद्धयेवामेत्या
भावप्रतियोगितायाः संसर्गिकावच्छेदकतौ विनापि प्रतिवध्यप्रतिबंधकभावनिर्वचनोप
पत्तेरितितुनोच्चैर्वाच्यं तस्यासत्तित्यस्यताभावप्रतियोगितासुपिसंसर्गवक्तिन्नत्वसिद्धिप्र
त्याशयाविलिखेत् तत्रापि तत्र संसर्गवक्तिन्नत्वेनाभिमतमिस्तत्र प्रतियोगिताभिनि
वितासुतत्रदनुयोगितासुपरस्परविलक्षणं तदनुयोगितात्वारमध्यमनरंतद्रानमि

पमंवाभुपगम्यतन्तु^भदुपरक्तातुयोगितावधिप्रकारतावक्तिन्नप्रतिवध्यप्रतिबंधकनावकल्प
 नस्यतुल्यन्यायसाध्यनपाप्रतिबध्नाप्रतिबंधकनावनिर्वचनानुरोधविरहात् तस्मादसि
 द्धवानुयोगितागतोविशेषइति सां सगिकावक्तेदकतोनयनापिप्रामाणिकी तादात्म्य
 गतावावक्तेदकतातादात्म्यत्वेनावक्तिद्युते तादात्म्येनदीयोसाधारणोधर्मसादात्म्यत्वेन^{तं}
 तीनिसिद्धं संप्रसंबंधरूपमखंडोपाधिरूपंवेत्यन्यदेतत् तादात्म्यत्वेसां सगिकावक्तेदक

गिर तावकेदकता चाभ्योन्याभावलक्षणानुरोधानदर्शितप्रतिबध्यप्रतिबंधकनापनिर्वचनानु
रोधाच्चसिध्यति तथ्यादिसंयौसमवायादितादात्म्यस्यसंयोगसमवायाद्यासकतयातते
संबंधावकिन्नप्रतियोगिताकेषुतत्तत्संबंधवतामत्संताभावेतिप्रसंगमंगायता
दात्म्यत्वावकिन्नसंसर्गिकावकेदकताकप्रतियोगिताकत्वमन्योन्याभावस्यलक्षणंतिर्वा
गिर अएवंतत्संबंधावकिन्नप्रतियोगिताकामांतत्तत्संबंधवदत्यंताभावानांनिर्णयेपितादात्म्य

४५

नततसंबंधवतां बोधोदयेनममिचारात्तादात्म्येनततसंबंधवतां बोधप्रतिप्रतिबंध
कतायावक्केदकंतादात्म्यत्वावकिन्नसंसर्गिकावक्केदकताद्युदितधर्मावकिन्नप्रकारता
द्युदितनिर्वच्यतेप्याततसंबंधवतामन्योन्याभावनिर्णयेपितत्संबंधेनतत्संबंधवतां
बोधोदयेनममिचारात्तसंबंधवदम्योन्याभावनिर्णयप्रतिबुध्यतावक्केदकंतादात्म्यवृत्तिं
संसर्गिकावक्केदकतांविनानुपपद्यमानतांसाधयानि विशेषरूपेणसंसर्गितायाश्रवक्केदकता

वक्त्रेदकसाधारणवक्त्रेदकतायाश्चप्रामाणिवत्वेतादात्म्यकालीनसंयोगत्वाद्यवक्तिन्नसांस
र्गिकावक्त्रेदकताकेप्रतियोगिताकासंज्ञाभावादावतिप्रसंगादिव्याख्यायतादात्म्यत्वनुरधर्मा
र३ नवक्तिन्नत्वंसांसर्गिकावक्त्रेदकतायांचटनीयेतादृशेतंधर्मानवक्तिन्नत्वंतादृशेतरधर्मावक्त्रे
द्यत्वात्त्वत्वंतद्वदकसंबंधःस्वावक्तिन्नप्रतियोगिताकानावत्वं नातोवैशिष्ट्यात्सामान्यवत्तिध
र्मावक्तिन्नप्रतियोगिताकाभावमादापदोषस्यवरणायतादृशेतरधर्मावक्त्रेद्यत्वात्तेनरध

४६

स्मिन्वक्तुं धत्तात्वेतरधर्मानवक्तुं धत्तायास्तादृशेतरधर्मानवक्तुं धत्तायास्तादृशेतरधर्मानवक्तुं धत्ता
भावप्रतियोगितायां निवेशनीयतया विशेषणानवस्थावस्थानं स्वस्वेतरधर्मतरचरितधर्मा
वक्तिन्नाभावस्य सामान्यधर्मसंबन्धत्वात् ननु पगमात् आत्तावप्यं कृतादियोगरूढस्य लेख
हेतरत्र कुमुदादौ पंकजनि कर्त्ता देयो गार्थस्य बोधवारणाय रूढिचिद्यो विरोधिता मने लाघवा
दभावसंबन्धेन पद्मत्वं प्रतिबंधकमिति सांप्रदायिक समाधानमपि साधु संगृह्यते वैशिष्ट्या

समवृत्त्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस्थसामान्यधर्मावच्छिन्नसंसर्गत्वानस्युपगमेनातिप्र
संगनेगात् अप्रत्यक्षविशेषरूपेणसंसर्गतायाः प्रामाणिकत्वमतेद्यटीयसंयोगत्वादिनेवद्यु
यत्तादात्म्यत्वादिनापिसंसर्गितायाप्रामाणिकत्वमनेद्यटीयसंयोगत्वादिनेवद्युतायाप्र
नयवादात्तादात्म्यत्वेतरेद्यटीयत्वाद्यवच्छिन्नत्वेनतादृशसंसर्गिकावच्छेदकतायाङ्गविशेष
णानाक्रान्तत्वात्तादृशसंसर्गिकावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वमपरंप्रतिबध्य

४७

तावच्छेदकं शुद्धतादात्म्यत्वावच्छिन्नसंसर्गिकावच्छेदकताकचटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
वनिर्णयस्य चतुर्थीयतादात्म्यत्वावच्छिन्नसंसर्गिकावच्छेदकताकचटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावनिर्णयस्य च मिथ्यामिति गौरवं न च चट्टियत्वेन रघुतादात्म्यत्वेन रत्नदनवच्छिन्नत्वमुच्यते
पानुगमनं निवेशनीयमिति न गौरवमिति शक्यते वक्तुं चट्टकालीनचतुर्थीयतादात्म्यत्वादिनापि
संसर्गतायास्तुल्यमुक्तिसिद्धितया नदननुगमनं बलेन रत्नस्यापि निवेशे तादृशानां नवनामनेकसं

१ घट्टकाली
के

विशेषणानामानंसा^{ज्ञै} दयते पादुर्वचत्वात् एवंतनद्विशेषणं हि सेतनादास्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
गतावच्छेदकसंसर्गाकाभावस्यापि नेदत्तया तत्साधारणं भेदलक्षणं निर्वचनीयं तु शक्यते नि
र्वक्तुं न च तनादास्यत्वेतरनिष्ठसाक्षादवच्छेदकतयाननुगमतादवस्थ्यात्परस्परविशेष्य
विशेषणानावानयन्नचटीयत्वनादास्यत्वोभयाद्यवच्छिन्नसंसर्गिकावच्छेदकतास्तावता^{या}
व्यसंग्रहाच्च एतेन तनादास्यत्वेतरवृत्तिसाक्षात्संसर्गावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वनिवेशा

४८

शे२

ज्ञाननुगमः प्रवच्छेदकतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेपितन्निश्चयेदकतायाः आश्रयपक्षरितपरं
परासंबंधावच्छिन्नायाः साक्षात्संबन्धानवच्छिन्नत्वादित्युक्तिरपि प्रत्युक्तपरस्य विशेष्यवि
शेषणमिवावच्छिन्नसंसर्गिकावच्छेदकतायाः संग्रहात् रुतिवेत्तन संयोग अ३
समवायादीनां विषयरूपेण संसर्गतायाः प्रामाणिकत्वमतेवितादात्म्यस्येतयात्वेमानाभावा
त् तृतीयसंयोगेन दृष्टवानित्यादिप्रत्ययसंनवेन संयोगादिषु तत्साधकप्रमाणप्रसारा

२ वडिनेप्रतियोगिताका न्योन्यभाषणान्योन्याभा २

दिहत्तदनवतरात् ॥ अत्र केचित् घटो न घटमिन्नो घटे न घटभेद इत्यादि प्रतीतिसिद्धावयान्यो
न्याभावो वात्यंताभावो यो भावरूपाः कसैर्घटत्वादिनिरेवतादं सा प्रतीतिमिदं हारादीनामुपपत्ता
वतिरिक्ताभावकल्पनाया अन्यात्वाद न्योन्यावात्यंताभावः प्रतियोगिव्यतिरसाधारणो धर्म इत्या ३
तिविंतामणिकृतानिहितत्वात् प्राप्तिर्योगितावच्छेदक इत्यर्थ इति दीधिनिर्कृताविवृतत्वाद न्याभा
वावच्छिन्नप्रतियोगितौ क न्योन्याभावस्या न्योन्यावात्यंताभावसमनियतस्य तत्त्वज्ञानतिरेका

९

तत्तथावदत्वाद्यात्मकभावरूपाभ्योन्याभावेषु तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वसंभवे
धावत्त्वसंभवात्तात्तस्य तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकानावत्त्वसंभवतिलक्षणं किंत्वनुये
गिताविशेषावाभ्योन्याभावत्वस्य चोक्तपुन्यकेवलात्त्वपित्वेपि प्रतियोगितावच्छेदकादिविशे
षिततत्त्वादागाहितानत्वादेः प्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावाद्यवच्छेदकस्य सुनिर्वाचनयानोपदर्शि
नयुक्तिस्तादात्म्यसंबंधस्य प्रतिपादितवच्छेदकत्वसाधयितुमीदृशप्रामाणिकमेव

[illegible]

[illegible]

विशेषस्येवता

गिर २
त २
दितिमन्यते तच्चैविसंश्रुतयोगितादास्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यापिभावनेदावि
शेषितस्यप्रतियोगितावच्छेदकविशेषितस्यप्रतिवध्यप्रतिबंधकनावावच्छेदकवृत्त
कत्वेनोपपत्तावनुयोगितागंसंसर्गनावीयानुयोगितामावृत्तचर्मांतरकल्पनस्यनिर्दि
क्तिकत्वात्प्रथमादास्यसंबंधावच्छिन्नत्वमपिप्रतियोगितागतंनकुप्यंतुकिंतुकल्पनीयंन
स्यवनिरूपकाश्रयादिनैदेननेदप्रावृत्त्यकःप्रमथादिप्रतिवध्यप्रतिबंधकनावादिक

५०

ममवस्थितं निरूपकादिनेदेनमेदानुपगमेसंयोगादिसंबंधावच्छेद्यतायां तादात्म्यसंबंधावच्छे
द्यत्वानेदप्रसक्तैरिति हृदयं स्यादिति लाघवमेव कुप्यानुगमकैकविशेषसाधकमनयवादमिति
चेन्न तथा हि स्वरूपसंबंधरूपावच्छेद्यताश्रयादि स्वरूपकुप्याकुमेवनवावच्छेद्यतात्वमकुसंका
त्प्रतीयमिति वाच्यं इतरावच्छेद्यतानुरोधेनानुगतस्याखंडस्यैवच्छेद्यतात्वस्यापि कुसंका
नच कुसंस्थपितस्यसंबंधोऽस्यैवच्छेद्यतायां कल्पनीयाच्चमस्याएवप्रतियोगितायां वदत्वा मिति

यात०

दिध्यर्मावच्छेद्यतात्तदवच्छेद्यतायाः प्रविष्टाः स्वरूपसंबन्धरूपनस्यामवच्छेद्यतात्वं संबंधस्या
विकृतत्वात् तादात्म्यसंबन्धवृत्त्यवच्छेदकतानिरूपितत्वमपि नातिरिच्यते स्वरूपसंबन्धरूपत्वादे
तत्र वः प्रागवतनिरूप्यतात्वमपि नातिरिक्तं दर्शितं पुनरप्यनिरूप्यतां तु तुरो धेनुकुसलान् किंच
भवदनिदिता प्रतिबध्य प्रतिबंधकनावाद्या व्यवस्येद रूपपादाः प्रवच्छेद्यतायाः अमयनिरू
पकदिनेदे स्यतश्च वस्यानपहारकत्वान्न तत्प्रतियोगितावच्छेदकनिरूपितत्ववैशिष्ट्यादिना
६०

प्यभेदः

५९

तत्र

निरूपकादिभेदः

निनायाः प्रापितस्याः प्रतिवध्यप्रतिबंधकनावाद्यवच्छेदकछटकत्वेति प्रसंनवतावात् इति प्राचः नवी
नोस्तु अवच्छेद्यावच्छेदकनावादौतिरिक्तपदार्थतायाः सिद्धांतसिद्धिर्नपातादात्म्यसंबंधस्यावच्छेद
कतातनिरूपितत्वच्छेद्यतापदि० तत्तदांयोर्निरूप्यनिरूपकनावादिकंचकल्पनीयमेवतदीय
श्वमेदेवंधनं आवश्यक इति गौरवंतदपेक्षपातनुयोगितागतविशेषकल्पनेलाघवमेवातो
ऽनुयोगिताशेषावाभ्यो नानावत्वंतच्चावच्छेदकधर्मविशेषादिविशेषितं प्रतिबंधकनावा
वि

वच्छेदकवृत्कमिति नानुपपत्तिः कर्षणीति तादात्म्यसंबन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वमप्रमा-
णिकं अतएव भावमिन्नत्वरूपमभावलक्षणमन्योन्याभावत्ववृत्तकाभावत्ववृत्तिमित्यन्योन्या-
श्रयादिरिति दूषणमप्यनवकाशं अनुयोगिताविशेषरूपे नैवान्योन्याभावलक्षणवृत्तक-
त्वान्न सत्यपि तादात्म्यसंबन्धावकिन्नुन्नप्रतियोगिताकत्वे तादृशानुयोगिताविशिष्टरूपेण
निवेशनस्य मयापि सुकरत्वात्तान्योन्याश्रयादिर्दोषदूष्टैर्निरूपकारिति प्राचीनवाचोपुक्तिः

रयिनेच्चैर्वाच्यातादात्म्यसंबंधस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वेस्वीकृतेनाद्या
नुयोगितागतविशेषसाधकप्रमाणानवतारस्यवल्लवताप्रतिपक्षनिदानत्वात् नचैवमत्यंता
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपिसंयोगादिषुनसिध्येत्तदर्थितप्रणाल्यानुयोगितागतविशे
षचरितप्रतिबुध्यप्रतिबंधकनावाद्यवच्छेदकनिर्वचनोपपत्तेरुत्तरोधप्रत्याशयादन्नजला
जलिप्राप्यत्वादितिवाच्यंसंयोगेननाघटोनास्तिमवायेनघटोनास्तीत्याधाकारकप्रतीक्षा

संयोगसमवायादिसंबंधावच्छेदनायाऽप्रत्येताभावप्रतियोगितासुसिद्धेरावश्यकज्ञाप्रतिव
ध्यप्रतिबंधकनावाधवच्छेदकनिर्वचनातुरोधविरहस्याकिंचित्करत्वात्तादात्म्यसंबंधावच्छेद
त्वंत्वम्योन्याभावप्रतियोगितायांनकयाचित्प्रतीत्यास्तिव्यतिरेकितिनततप्रतियोगितायांतत्
प्रत्याशायीतिग्राह्यः इदंयुनरिहावच्छेदं चतःपयस्यादिप्रतीतेर्धर्मसंज्ञाभावविषयवत्तयैवो
पपतावतिरिक्ताम्योन्याभावदवाप्रामाणिकस्तत्प्रतियोगितायांतादात्म्यसंबंधावच्छेदना

विषारस्तुमुत्तरं व्योमार्विन्दमकरंदसुगंधायमानः नवघटत्वमिह नास्ति त्यागाकारको धर्मासंतानाव
प्रत्ययो घटादि धर्मिप्रतियोगिका न्योन्याभावावगाहिता योपपद्यते किमिति रिक्तैर्न धर्मासंतानावे
ने सस्यापि सुक्वतया विनिगमनाविरहादुभयसिद्धिरव्याहतेति वाच्यं धर्मासंतानावप्रतीतो ध
र्मिणो नुल्लेखेन धर्मिप्रतियोगिका न्योन्याभावावगाहिता यदुःसमाधेयत्वात् किंच व्यधिकरण
समवायादिसंबन्धिन्नप्रतियोगिता कगगनासंतानावस्य धर्मान्योन्याभावेनान्यथासिद्धिः शं

५३

दत्त ३

घ २

किंतु मथरा कालात् समवायारि संबंधेन गगनादि धर्मिणोऽप्रसिद्धतया तदन्योन्याभावस्याप्र
सिद्धत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकेन संबंधेन प्रतियोगि धर्मिणो योन्योन्याभावस्तत्स्वरूपता
या एव भवतां कनीयत्वात् तथा एकसंबंधावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावस्यान्यसंबंधेन प्रतियोगि
धर्मिणो सत्त्वप्रसंगात् र पटौ नेत्यादौ धर्मिण एव साक्षान्न त्रय्यविशेषणत्वेनोपास्यतत्वात् तत्र
नियोगिक एवानावोको न जावोपनीय न तु धर्मप्रतियोगिक इत्यवर्जनी योन्योन्याभावस्य

यिनशंकनीयं पाकरक्तटादावयं न प्रयामइत्यादिप्रतीतेर्धर्मान्योभ्याभावविषयकघन पावाधितवि
 न२ र्थकत्वेनाप्रामोएपापपरित्याजनयाश्यामत्वादियुष्मन्त्यंतानावविषयकत्वस्येकीवश्याभ्यु
 पेर्वत्वेनसाक्षान्नजर्षविशेषणतयाशब्ददुयस्थितसेवानावोनत्रावोद्यनीयइतिनियमपितु
 न२ मशक्यत्वात् सविशेषणइत्यादिन्यायेतत्रधर्मस्यश्यामत्वादेरेवनअर्थविशेषणतयाशब्द
 तोमानंनधर्मिणोमानंकाधादितितुसमानमुनयत्रसमाधनंविवादास्यदस्यान्योभ्याभाव

स्यपुक्त्यांतरेणसिद्धवन्तयेहापिनअर्थधर्मिणोवाचोनम्रपासंभवस्यप्रतिवादसेनवित्तत्वात्
६५२ अथविषयावेलेह्येप्रतीतिवैलक्षण्यस्यदुर्वचनयाघटत्वंनास्तीत्याकारकप्रतीतिनोधटो
नेतिप्रतीतिवैलक्षण्यस्यचसार्वलौकिकतयातयोर्विषयवैलक्षण्यस्यावर्ण्यनिर्वाच्यत्वेनतदुप
पादकतयातिरिक्तान्योन्याभावसिद्धिरव्याहतेतिचेत्तुपाकाक्तघटेश्यामोनेतिप्रतीतिः श्यामत्वं
नास्तीतिप्रतीतिनोवैलक्षण्यस्यदुरुपपादकतयाकागतिर्भवतः किंचशिरसानाशदशायामन २२

५५ जो

जापपद्यो

हो शिखि नियमानस्य शिखीवीर्न इदं निप्रत्ययस्य विशेष्यनाशविषयकतायाः अप्रामाण्यपन
येनोपपादयितुमशकत्वाद्विशेषणीभूतशिख्यानाशमेव विषयकत्वमवश्यमंगीकार्यं
तच्च प्रतीत्याकारवैलक्षण्योपपाद्यत्वे विषयवैलक्षण्येपिशिखानशशिखीन इत्यनयोः प्रतीत्या
कार्यवैलक्षण्यत्वात् अतस्तदनुरोधेन नियमस्यंगीकर्तुमशकत्वात् धर्म्मस्य नाभावविषयक
त्वं सत्यपादमेव च दोनेत्यादिप्रतीतिनां इदमत्र सम्यक् प्रतिनानि असिन्निवाधके प्रतीतीवैत्त

ग्या २ क्षणपेविषयवेलेलवंधीनमेवेतिशक्यंनियमयितुंदर्शितस्यालोशिरवाधुर्मिणोऽनर्थंनपात
रीपनाशप्रतीतौवाधकसत्वेनअनिवारानवकाशान्न तथाचघटत्वंनास्तिघटोनेतिप्रतीत्योर्वि
षयवेलेलवंधीनस्यावश्यंवाच्यतयाधर्मासंज्ञाभावेतरस्यधर्म्योन्योन्याभावस्यवसिद्धिरव्यहता रक्तेवदेश्या
मोनेतिप्रतीतौपिधर्म्योन्याभाववाधेनधर्म्यसंज्ञाभावविषयकत्वंकल्याणैर्दृतिवाधकविरहवृत्तिरस्या
नियमस्यनकापिअनिचारःवस्तुतस्त्वव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोन्योन्याभावोपिप्रतियो

५६

गितावच्छेदकानवच्छेदकदेशकाळावच्छेदेनप्रतियोगिन्यव्यावृत्तिरूपेयनेष्टलेखेनकपिसंयोगश्चादिप्रती
क्षेतिवस्तुलेखेनकपिसंयोगीत्यादिप्रतीतीनां रत्नेनादशायामिदानीं सिद्धवदेनश्यामत्वमित्यादिप्रतीतिवर्दिदानी
मयंवृत्तेनश्यामइत्यादिप्रतीतीनांचतत्साधकत्वादितिप्रयामोने तन्ति प्रतीतौन्योन्यानावविषयकत्वे ना३
भिः बाधकं नापिअधिचारशिकानचायंवृत्तेनकपिसंयोगिभ्योदुयंवृत्तेनश्याममिभ्यइत्यादिप्रतीतिना
मनेदावगाहिनीनांनेदधीविरोधित्वात्प्रतियोगितावच्छेदकवत्तस्योन्यानावोप्रामाणिकइतिवाच्यं

द्वच्छेदेनार्म्यवृत्तिधर्मप्रकारकबुद्धौ तद्वच्छेदेन न दभावप्रकारकज्ञानस्येव हि प्रतिबंधकत्वं ननु
तत्रावच्छेदकानंतर्भावोऽपि प्रतिबध्य प्रतिबंधकत्वात्तरंकस्य तेदूत्तरविषयविरोधविरहादित्यव
च्छेदकविशेषावच्छेद्यत्वमनवगाहमानस्य तादृशज्ञानस्य विरोधित्वात् अन्यथा हि कपिसंयोगादिप्रकारकज्ञा
नस्य विरोधित्वसंनवनया कपिसंयोगादिप्रतियोगिकात्वं तान्नावानामपि प्रतियोगिसत्त्वसिद्धिप्रसंगद
व्याप्यवृत्तित्वासिद्धौ चार्म्यवृत्तुच्छेदावप्रसज्येत एतेन च मर्युपसर्जनतयोपस्थितस्य श्यामत्वादेरेना

46

सुअर

वाच्यो निराकांक्षतयानसंनवति एकैत्रिंशो षण्णतयो स्मितस्यान्यत्र स्वातंत्र्येण विशेषणतया न्यये नि
राकांक्षतस्य सर्वसंसिद्धतां ~~निराकांक्षतस्य~~ तथाराजकीयपुरुषबोधता तप्येण प्रयुक्तस्य राजपु
त्ररातिपुरुषोपसाय्येतामित्यादिवाक्यस्यापि ग्रामाणामायायतेः न च तत्र वृत्तौ कदशार्थतयाराज्ञो
न पुरुषत्वयसाकांक्षतानत्विन्नरोपसर्जनयेति न तदतुरो धो नोक्तमुत्पत्तिरावश्यकीति वाच्यं
इत्थो कशार्थे वहिर्विशेषणान्वयनिराकांक्षताया एव तादृशमुत्पत्त्या सिद्धेरितु निशेष्यवाच

कपदस्येववृत्तिवह्निर्नूतत्वेनतदभ्यपनिसकांक्षतासंयत्तयेत्युत्तपत्यंतरकल्पनस्यावश्यकत्वात्
अतएवसविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यविशेषणयोगेनेनिकासायनवार्तिकेविशेषणपदोपा
दानंसाधुसंगच्छतेप्रतियोगीयदादन्यद्यदन्यत्कारकादपि वृत्तिशब्दैकदेशस्यसंबन्धत्वेन
तेनेष्यतेत्रनिकातंत्रपरिशिष्टमपितेनेतिबुद्धिर्नविशेषणार्थकनयात्याकयनवार्तिकसमाकार
नार्थकतयोत्रेयं चैत्रस्यदासनार्थेसादौवृत्त्यैकदेशार्थदासदौचैत्रसंबन्धादेरत्वयोपपत्तये

५९

शर

सि ३

प्रतिबोधिपदं नियतायेवणीयसंबंधिवोधकपदं तेन परंपरासंबंधता
नूपर्येणायकास्य कमलिनीकुसममित्यादेर्न साधुत्वं संबंधित्वेनैवैवणीयत्वात्प्रकारात्
दिनोपाया कदाचित् कथंचिदप्येवणीयतासंभवेऽपि नियमांशगादित्याह शब्दैः शतितपत्रइत्यादौ
शातनादि क्रियात्मकत्वे कदेशार्थे तृतीयांतात्थशरसाध्यत्वादेरन्यवोधोऽप्यतपेकारकार्थ्यादिति
इति प्रसमाससुखध्वत्वादिरिति नात्र व्याख्यानावसर इत्यादिकमया संश्रयोऽप्यप्यव्या

प्यवृत्तित्वान्पुष्पगमेन श्यामत्वाद्यस्य तन्मावविषयकजनश्यामइत्याद्याकारकमतीत्युपपादमाना
ग्रहं युक्तं तमेवैतत् प्रत्यंताभावबोधोऽनुयोगिवाचक्यदोतरं सम्यपेक्षाया व्युत्पत्तिसिद्ध
त्वेनायं न श्यामइत्यादेरनुयोगिवाचक्यदोतरप्रथमा समनित्याहृतस्यास्य तन्मावविषयकबो
धोपचायकतयोपपादनासंभवात् न तलं न घटइत्यादिघटसंसर्गाभावबोधकता कारण
त्वादृशव्युत्पत्तेरेव दर्शनीयत्वात् न च नेदं मैत्रस्येत्यादौ विनक्तवार्थसंबन्धादेरैभावबोधो वा

तत्तेन नुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तमं यच्च एतत् अविवाहपराह तेनं व्युत्पत्तिरिति वाच्यं न भवेत्तदप्राप्ति
 पदकार्यस्यास्य ताभावावबोधनेन नुवोगिवाचकपदोत्तरं सप्तमी न नावादिपदेरभावादिवोचोत्तराद्
 नोपिनम्यनिवारः इदं तु तत्वं समनियतानामभावा नामैकस्य लाघवप्रमापितत्वेन धर्मासं
 ताभावादनतिरिक्त एव धर्म्यन्योन्याभावः परं तु नुयोगिताविशेषमहेम्ना प्रतीतं विलक्षणं नि
 र्वहतीति तद्विशिष्टविषयक एवा न्योभावत्वेन विभागः तादृशानुयोगितायाश्चित्तिरिक्ते पदार्थ

तायाः सिद्धांत सिद्धतपानाश्रयादिस्वरूपांतर्भावेण धर्मात्यंताभावोपपत्त्यवसानं नचातिरिक्ता
ह्ययोगितामद्वैतविशेषं चोपगम्यप्रतिसाकारवैलक्षण्योपपादनमपेक्षधर्मात्यंताभावतोदुतिरि
क्तावधर्मस्योन्याभावः सिध्यनुयुक्तिरिद्विष्यतेदेसमनैयत्यमात्रस्याकिंचित्करत्वादिति वा
चं प्रतिरिक्ताभावोपगयेपितत्रानुयोगिताविशेषस्यावश्यमुपगंतव्यतया लाघवानवकाशादि
त्यतिनवीनाः अपमत्रविशेषः प्रतियोगित्वानुयोगित्वनिरूप्यत्वनिरूपकत्वादित्यनिपा

मकसंबंधानां नाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वमिति नियमेतादास्यातिरिक्तत्वं न्यनियामकसं
 बंधस्यान्योन्याभावमिन्नत्वं नाभावस्य विशेषां तादात्म्यसंबंधस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे
 दकतावादिभिरवश्यमुपादेयं तदंगीकारमतेन न तत्र तादृशविशेषणनिविशेनावश्यं नावड
 तिलाक्षवमिति दिक् च संसर्गाभावयोः प्रतियोगितानकेनचित्संबंधेन धर्मेण वावच्छियते संस
 र्गविशेषावच्छेद्यतास्याधिकस्य प्रतिवध्यप्रतिबंधकभावान्यथानुपपत्त्यादेः संसर्गविशेषोक्तिः

त-
स्तिखितप्रतीतिस्पादेष्वेहानवतारांरुचरोऽवस्तुत्वादिप्रतीतिर्यत्किंचिद्वृत्त्यंभवतिवैष्टव्यं ३१
सवतिवाविशिष्टतथावृत्तप्रतियोगिकेध्वंसावगाहितयेवौपयनेध्वंसावृत्तसाधकप्रमा
ता ३ एतस्याप्यनवत्तरात् अतस्तत्ताभावादिप्रतियोगितायां हि ध्वंसावृत्तसाधकमिदं मानं य
दिद्वदप्रतियोगिकाभावमात्रं वृत्तनास्तीतिप्रतीतिर्विषयः स्यात्तदायत्किंचिद्वृत्तवत्सपिष्टये
नास्तीतिप्रतीतिप्रमात्वं प्रसज्येत वृत्तान्नरप्रतियोगिकाभावस्य तत्रावाधानं तस्य च दृष्ट

६३

प्रतियोगिकत्वानयायात् नचसकलप्रतियोगिकानावोद्यदोनास्तीतिप्रतीतिर्विषयः सत्तुयत्किंहुताधिक चि-
रगोवाधितस्तत्रत्यवृत्तस्यतत्राभावविरहादिति न तादृशप्रतीकामाणायतिरिति वाच्यं सकलवृत्तप्रति तेः
योगिकस्यापि तदधिकरणं व्यक्तिभेदविशिष्टवृत्ताभावाद्यात्मकस्य तत्तुचोत्तरैव एव नित्यविशिष्टव
राभावाद्यात्मकस्य च विशिष्टानावस्य वृत्तयदोभयं नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धस्य वृत्तयदोभयभावा
द्यात्मकस्य यदा तदिदं नरोभयं नास्तीत्यादिवाकारकप्रतीतिसिद्धस्य वृत्तयदेतरोभयभावाद्यात्म

कस्यांततोनीलवर्णीलेतरवृटोभयं नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धयनीलवर्णीलेतरवृटोभयं नास्तीत्यादि
योरसकस्यमास्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानावरूपस्य कस्यचिद्व्यवस्थितत्वं किंचिद्वृत्त्यप्यवाधान्
एतेन वृत्तत्वं न वृत्तिप्रतियोगिताको वृत्तत्वाप्यप्रतियोगिताको वृत्तत्वाप्यप्रतियोगिताको वृत्तत्वाप्यप्रतियोगिताको
वृत्तत्वं समनियतप्रतियोगिताको वानावो वृटो नास्तीति प्रतिनिविष्टयइत्युक्तं अपि न निस्तारः वृटो
नराभावविशिष्टाभावादेर्दर्शितव्यास्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानावानामव्यवस्थितैः

५३

अतोचरत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोद्योनास्तीत्याद्याकारकप्रतीतिविषयइतिस्वीकरणीयंएवंचघ
टत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिचरत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकनिश्चयत्वे
नप्रतिबंधकतायास्तुवश्यनिर्वाच्यतयाप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावनिर्वर्चनानुरोधेनापिचरत्वोद्धर्म
स्यासंज्ञाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वंसिध्यातिहितत्रद्यदिप्रतियोगिकानावाप्रकारकनिश्चयत्व न
प्रतिबंधकतावच्छेदकंशक्यमास्यानुयंत् किंचिदूटवत्यपिचरप्रतियोगिकाभावसत्त्वेनविषयविरोधवे

धुर्मात् अतएव वृत्तादिकमेवोपलभमानानोषट्त्वादिकं पश्यतामप्यविविञ्चतोऽस्य उद्देशो न संत्ये
वृत्तत्वादयो धर्माः अनुपलभ्यमानत्वादप्रयोजनकत्वाच्चेत्यादयः कुतर्काः परास्तः दर्शितप्रतीतिविष
यतावस्यानुरोधेन प्रतिवक्ष्यप्रतिबंधकभावादिनिर्वाचनानुरोधेन वृत्तादिधर्मेणमपि सिद्धे
वश्यकत्वात् अतएव च जातिगुणक्रियादीनामाश्रयद्वयस्वरूपनामंगीकुर्वाणानां शक्यं दं प्राच
नुपायिनां गुणक्रियाजात्यादयो निर्गुणादिबुर्तेनैगुणादिमत्सुवाः प्राचेभावातोदिनीषेत्वनव
व.

६४

नव

स्यात्साध्यादिदोषोऽसम्बन्धपरम्परानुसन्धानानुबन्धप्रबन्धरचनादिकमप्यपास्तं धर्मधर्म्यनेशद्वीकारेप्रतीति
विषयमस्यायाः प्रतिबन्धकप्रतिबन्धकनादादिनिर्वचने स्पष्टानुपपत्तेरप्रसुतरत्वात् यदि हि ब्रूतव्यत्त
योर्बटस्यैकमेव स्वरूपं स्यात् निर्विकल्पकवीशिष्टबोध्योर्विशेषोपलभ्यमानो विलिखेत् विषयविशेषा
त् विलीयितव्यमित्याकारकाद्विषयकबोधाद्व्यकारकस्यान्विषयकबोध्यस्य विशेषो विषयविशेषवि
रहात् अतर्वैसाध्यादिदोष इति तु मनोरासापत्तेः आपत्तिविशेषोऽन्यत्र नवस्य दिनादुक्तमावायेः सचा

न२ पंतर्कः पंचविधः आलम्बयान्योन्याश्रयचक्रकामवस्याप्रमाणावाधितार्थप्रसंगमेवादिति आधुतिश्चाया
दकज्ञानन्यायथापर्वतोद्यदिनिर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादितत्रनिर्धूमत्वं वाधितमनिष्टमायाद्यतेनिर्षद्भि
त्वज्ञानेनाहार्यरूपेण इह सुगणवन्तिगुणवत्त्वज्ञानेनाहार्यनापितदापादनीयं संभवति किंचिदनिष्टं यदिगु
णवन्तिगुणाः स्यात्तदा किं स्यादित्यनिष्टस्योद्भावितुमशक्यत्वात् तस्मादेवंविधविषयेष्वभवस्यायति धानमवि
चारितरमणीयमेवेति तस्मादुंसप्रागर्तो वज्ञानानां प्रतिपोग्यादिवोचविरोधितयानतल्लतप्रतिपोगिनापां

६५

धर्मवधेयतायाः संसर्गवधेयतायावासाध्यकं किञ्चिद्व्यस्यमाणं प्रसरतीति नवीनाः पलुपूर्वोत्तरकालौ संबन्धीनपदं
संप्रागतावयोः प्रतियोगितावच्छेदकाविति संप्रदायिकमतं न दत्तुपादेयं पूर्वोत्तरकालयोः संबन्धविधयान्तर्ग
तियोगितावच्छेदकत्वेऽपि प्रमाणानवतारात् यदपि पूर्वश्यामेपश्चात्पाकतो रक्तेवृटे रूपायामेनास्तीति प्रतीतेर्ना
त्यन्तानावोविषयप्रतियोगिमत्तिनदसत्वात् किंतु धंस एव तत्रैव वृटेश्चामतादृशायोक्तेनास्तीति प्रतीतेः प्राग
जोवोविषयस्तदोयप्रतियोगितायाश्च श्यामत्वारक्तत्वादिकं धर्मविधयावच्छेदकमवश्यमभ्युपेयं निदिश्य

२
मरुतप्रतियोगिकं सप्रागनावादिमात्रेणादशप्रतीतेर्विषयैति शङ्क्यं समाधातुं न स्यात्सति नृत्तनाविषयै
इति २ मरुतदिधुं सप्रागनावाधिकरणे मरुतदिधुं सप्रागनावाधिकरणे श्यामरुतादिदशावति नृत्तविषया
मोनास्तिरुक्तेनास्तीत्यादिप्रतीतिनां प्रामाण्यप्रसंगादन्त्यमत्वरक्तत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकधुं स
प्रागनावविषयकतयैवतादशप्रतीतयउपपादनीयाः नचसर्वेषामेव श्यामरुतादिप्रतियोगिकं
सप्रागनावानां श्यामत्वारक्तत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य नवतोपगंतव्यतयानृत्तनाविषयामरुते

६६

तिप्रतीतम्

प्रतियोगिकं संप्राप्तभाववति श्यमरक्तदशावच्छिन्ने श्यामो नास्ति रक्तो नास्तीत्यादिप्रतीतीनां प्रामाण्यप्रसं
गोदुर्वारणवत्तत्र विध्यमानानां श्यामरक्तादिभ्यं संप्राप्तभावानामपि श्यामत्वरक्तत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वादित्यकिंचित्करावचं संप्राप्तगनावयोर्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वांगीकारेपीति वाच्यं यतो धं
संप्राप्तभावयोः श्यामत्वरक्तत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न सदा तन्मुपेयने किंतु तदधिकरणे श्यामो
नारक्तो नास्तीति दायदा प्रामाण्यमुपेयने तत्तत्कालावच्छेदेनाभ्याप्यवृत्त्येव तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगि

ताकत्वेनैवापेयते इति न क्वाप्यप्रसंगान्निप्रसंगवित्तिभाचीने समाधानं तदपि नैवादर्शयिष्यामरक्ता
द्यधिकरणे पितरन्धिकरणकालाद्यवच्छेदेन श्यामत्वरक्तत्वाद्यवच्छिप्रतियोगिताकास्येनामावानोम भ
माप्यवृत्तित्वोपगमेन समावेशस्य समाहितप्रायत्वेन नत्रश्यामो नास्ति त्यादिप्रतीतीनां तादृशासंताभा रक्तेनास्ती
वविषयकतयेवोपपत्तेर्विं सप्रागभावयोर्धर्मावच्छिन्ने प्रतियोगिता कत्वोपगमानुप्रयोगात् न च
तत्तत्कालावच्छेदेन प्रतियोगिमत्सत्यताभावसंबन्धोपगमादौ एवं समत्ववश्यकृतेन ध्वंसेन नास्तीति

६७

त प्रतीतिरूपयत्नाद्यवमितिदेवसाधकंधंसादाववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्येतिवाच्यं तत्रैवमवच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वतदभावयो कालविशेषावच्छिन्नबोध्यंसादौषान्युपगतयोर्ममानावश्यकत्वेनतादृशला
ववानवतारान् किंचनास्तीतिप्रतीतिर्ध्वंसादिविषयकत्वमकुप्यं कल्पनीयमनुनवविरुद्धं चरकोनास्ती
त्याघाकारकप्रतीतिः कदाचिदत्यन्ताभावावमाहित्वंकदाचिवध्वंसाद्यवंगदित्वमित्यपिसमाधानस्यसाधे
वसमानाकारकप्रतीतिनां समानविषयकत्वस्योचित्यावर्जितत्वेनतत्परित्यागस्यसाहसावलादि

सू. २१ सादिकं बहुतरं तृतीयमस्मान्कृतमहाप्रभादितभ्रप्रत्येतमं गुणकर्मन्यत्वादिविशिष्टसत्त्वाना
स्तीत्यादिप्रतीति सिद्धविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकताविशेष्यो न यपर्य्यासाविशेषणं गुणक
र्मन्यत्वादिकं विशेष्यं सत्तात्वादिकं समवायविशेषणत्वात्तद्वित्तसमानाधिकरणसंसर्गवृत्तिसा
मानाधिकरणसंसर्गेण गुणकर्मन्यत्वादेः सत्तात्वाद्यंशो विशेषणान्नियमासमानत्वाच्चित्तपर्य्यासा ५२
तिरग्नेव द्योतेतादशावच्छेदकतापर्य्यासनुयोगितावच्छेदकं च विशेष्यविशेषणो न यपर्य्यासमास

६८

अष्टादिद्विदिकमित्यप्यग्रे व्यक्तीनविष्यति सेयमवच्छेदकत्वाल्लघुधर्मसंवनतिगुरुधर्मनमत्यन्ते
इतिकंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धान्नावप्रतियोगितावच्छेदकंचरत्वादिकमेव ननु कंबु
ग्रीवादिमत्वादिकं कंबुग्रीवात्स्यवयवसंयोगविशेषसस्यावच्छेदकत्वं कंबुग्रीवात्तज्जात्यावच्छि
द्यमानं कल्पनीयमिति गौरवतदपेक्षया द्वाटत्वगतान्नबुद्धिन्नावच्छेदकता कल्पनेत्यावृत्त ए
वं कंबुग्रीवादेरवच्छेदकत्वं स्वाश्रयमवेतत्वादिना परंपरासंबन्धेनावच्छिन्नं कल्पनीयं ततो बन्ती अ

वलाहवंसमवायामकसावासंबंधावच्छिन्नघटत्वेनिष्ठावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकल्पने नादशापोली
हवगौरवयोर्ज्ञानंगुरुण्यवच्छेदकतासिद्धौप्रतिबंधकमितिश्रावः नवीनाः पुनरल्पितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो
गितायाः प्रतियोगिसंसर्गविधयानजर्ण्याभावेनावस्यव्युत्पत्तिरिति सिद्धत्वात्सपिगौरवज्ञानेकंबुग्रीवादिभान्ना
स्तीत्याद्याकरकप्रतीत्युदयाद्वसेवगुरुरपि धर्मः प्रतियोगितावच्छेदक इति सिद्धं नयंति प्रवक्ष्यमाननिरिक्त
वृत्तित्वं न च न्यवच्छेदकत्वं न च गुरुधर्मसाधारणं सर्वव्यापिदिसिद्धं नरेन निरिक्तवृत्तित्वं न दभाववदवृत्तित्वं

६९

पष्पाद्यरसामान्यान्नावादेः प्रतियोगितायाः प्रभाववृत्तिपदावृत्तित्वं वदत्वादाववच्छेदके अद्वयगादने
नेदमवच्छेदकत्ववद्भाववदवृत्तित्वादिरूपं पर्वतत्वादिति पर्वतो वद्विमानित्याह्वकारकानमित्यादिः
तत्र पर्वतत्वादौघटा भाववदवृत्तित्वादिकं प्रकारतया नभासते तादृशवोप्येडनवच्छिन्न पर्वतत्वादि
भानस्यैवानुभविक्त्वात्माप्रतेतु पर्वतत्वादिवृत्तिविशेष्यतावच्छेदकता निरूपितसंसर्गिकावच्छेद
कतावच्छेदककौटौघटाभाववदवृत्तिपर्वतत्वादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायापर्वतत्वेदेः सम

का
वायादिः संबंधो भासने इति यावत् अप्यगुणकर्मण्यत्वविशिष्टसत्तादेर्धर्मितावच्छेदस्य द्रव्यत्वा
दिप्रकारमतिरिक्तवृत्तित्वं नोपपद्यते विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेन द्रव्यतानाववृत्तिगणादौ वर्तमान
नत्वात् न च नदनाववृत्तित्वं नदमाववृत्तित्वाधिकरणता कर्तृद्रव्यगणकर्मण्यत्वविशिष्टस
त्तावदित्यादिप्रतीत्यविनिप्रतीतनदयाच्च द्रव्यगणकर्मण्यत्वविशिष्टसत्ताधिकरणतोपेधने गणोच
सातोपेयन इति द्रव्यत्वाधमावाधिकरणगणाद्यवृत्तित्वाधिकरणकनात्वं विशिष्टसत्तादाववाधि

तमिति वाच्यं तथा सति शुद्धसत्तावच्छेदेन द्रव्यत्वप्रकारकप्रतीतेरधिप्रामाण्यायनेः गृणीयवृत्तिर्याद्व्यनिष्टा
 गृणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्ताधिकरणतासादृश्युद्धसत्तायानिरूपितानवत्येवेति द्रव्यत्वानाववदवृत्तिस्वा
 धिकरणतकत्वस्य शुद्धसत्तायामवाचित्वात् न च तदनाववदवृत्तिस्वावच्छिन्नाधिकरणताकधर्मव
 त्वं विवहाणादीषु इति वाच्यं सत्तात्वस्यैवावच्छिन्नस्य धिकरे सत्तानिरूपकतानवच्छेदकत्वोपि गृणकर्म
 न्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य नव्यात्वेन न दत्वस्य सत्तायामवाध्यातयेवातिप्रसंगसावासात् न मैवैतद्व

भाषपदवृत्तिस्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाकतद्वर्गवत्त्वेनरूपेणतदनतिरिक्तवृत्तित्वंतादशधर्मावच्छिन्नप्रति
योगिकत्वविशिष्टसमवायत्वादिनाविशेषाभावच्छेदकतावच्छेदकसंसर्गभानमपेक्षते विशिष्टसत्त्वा
वच्छेदेनद्रव्यत्वंप्रकारकप्रतीतिसुद्रव्यत्वभाववदवृत्तिस्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्न
प्रतियोगिकत्वविशिष्टेनसमवायत्वेनविशिष्टसत्तायाःसंबन्धमवलंघनेद्वितितस्याःप्रामाण्यंसत्तावच्छेदे
नद्रव्यत्वप्रकारकप्रतीतिसुद्रव्यत्वभाववदवृत्तिस्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाकसत्तात्वाविशिष्टप्रतियोगिक

त्वविशिष्टसमवायत्वेनविशेष्यतावच्छेदकीभूतसत्तायाःसंबन्धमवगाहन्तइति तस्याश्वप्रामाण्यं चोपपद्य
 ते संसर्गतावच्छेदकीयममसंग्रहमैवमत्वस्य विशेषणगर्भताया आवश्यकतात् संसर्गतावच्छेदकघ
 टकतयाभासमानस्य च द्वयत्वाभाववद्वृत्तिस्त्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणता कत्वस्य विषयतायां प्रकारतात्
 विरहेऽपि विशेषणतात्वस्याबाधितत्वात्तद्वृत्तिभ्रमत्वनिर्वाहइत्यभिहितप्रायम् द्वयत्वाहिकं यत्रानवच्छिन्नविशे
 ष्यतावच्छेदकतयाभासतेतत्रप्रकाशभूतविशिष्टसत्ताद्यभाववद्वृत्तिद्वयत्वादिप्रतियोगिकत्वेनैवच्छिन्नद्वयत्वादि वा

घटितेनसंवंधभानमुपेयं विषयताभेदस्यावश्यकतयानुगतैकोक्त्यरावश्यकत्वात् आतएवप्रकारप्रतियोगिकाभा
वनिवेशेवैशिष्ट्यासज्जपृतिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावमादायाप्रसंगभयात् प्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वेनावश्यमभावोनिवेशनीयइति यत्रप्रकारतावच्छेदकमप्रसिद्धंतत्रस्वरूपतोद्वयत्वादेः प्रकारतास्थलेतादृशा
भावघटितसंवंधभानसमाधानंदुर्निवचमितिप्रसुक्तं प्रकारभेदेनभेदस्यावश्यकतयायत्रप्रकारतावच्छेदकमप्रसि
द्धंतत्रप्रकारीभूतद्वयत्वादिनिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकनिरूपकप्रतियोगिताकान्योन्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्यतदनति

रिक्तवृत्तित्वस्यसंबंधघटकतयानिवेशनीयत्वेनानुपपन्नभावात् अवच्छिन्नप्रकारतास्थलेतुप्रकारतास्थलेतुप्रकारता
 वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकान्योन्याभाववद्वृत्तित्वंप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभा
 ववद्वृत्तित्वंप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वंवासंबंधघटकतयाभासतइत्युपगंतव्यमु
 भयथापिसामंजस्यन् अथान्योन्याभावघटिततादृशानतिरिक्तवृत्तित्वस्यनिवेशेप्रतियोगितावच्छेदकतानिवेशाधिका
 द्वौखमतोलाद्यवादत्पन्ताभावघटितमेवानतिरिक्तवृत्तित्वंभासतइतिसेत्स्यतिननुकहाचिदप्यन्योन्याभावघटितमन

हीनामव्याप्यवृत्तीनां प्रकारनास्थलेन हभाववृत्तित्वं विशेष्यतावच्छेदकस्य दुर्लभमित्यप्रसक्तिनिवृत्तये प्रतियोगिवैयर्थ्यधि-
 करणेनात्यन्ताभावो विशेषणीयस्तस्य च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वात्मकस्य संयोगादव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावे
 पिसंयोगाद्यनधिकरणगुणाद्वृत्तित्वाद्वाधितत्वंमित्यप्रसंगतादवस्थान् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्व
 पर्यवसितं प्रतियोग्यनधिकरणत्वं वृत्तित्वनिरूपकतयानिविष्टेऽभावाधिकरणे निवेशनीयमन्यथावृत्तान्यत्वविशिष्टसं-
 योगत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकारस्य द्रव्यत्वादावतिप्रसक्तिनिवृत्तिर्योगाद्व्यवच्छेदेन तादृशविशिष्टसंयोगत्वाद्यवच्छि-

नप्रकारकबोधस्यप्रसंगान् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वंच प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगितावच्छेदकवृत्तिस्त्वनिरूपकतावच्छेदकताकाधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदः नातःकालिकविशेषणता
दिसंबंधेनदर्शितविशिष्टसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नस्याधिकरणतायावृत्तादौसत्त्वेपिदर्शितानिप्रसंगः अन्योन्याभावघटिता
नतिरिक्तवृत्तित्वशरीरेतुप्रतियोगिवैय्यधिकरणंनैवनिवेशनीयमितित्तनद्वयकसंबंधाद्यनिवेशप्रयुक्तंमहदेवलाघ
वं अन्योन्याभावोपपत्त्याप्यवृत्तिरितिमते यद्यपियथाश्रुतेसंयोगादिप्रकारमतिरिक्तवृत्तित्वस्यद्रव्यत्वादौविशेष्यतावच्छे

दकेदुर्लभतया अप्रसक्तिनिवृत्तये प्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशस्यावश्यकतास्त्वेव तथापि प्रतियोगित्वावच्छिन्नप्र
 तियोगिताकोभेदएवतदधिकरणे निवेशनीय इति लाघवमपरिहार्यम् वस्तुतो वाधाभावादिप्रयोजकसमवधानेऽवा
 धितसंबंधभानमवाधितं न तत्र लाघवगौरवविचारः किमपि फलं प्रयोजयति सति प्रयोजकसंकरे लघुनोप्यन्योन्या
 भावघटितानतिरिक्तवृत्तिर्त्येव गुरुणोप्यन्यताभावघटितस्य तस्य भानसंकरस्येष्टत्वात् एवं व्याप्यवृत्तेर्गुरुत्वादेः
 प्रकारस्य तादृशसंसर्गकोटिप्रविष्टोऽप्रभावः प्रयोजनाभावात् प्रतियोगिवैयधिकरणादिनानविशेषणीयो विशेष

णीयोप्यप्यवृत्तिवभ्रमदृशायां बाधानदघटितस्य तदीयतादृशसंबंधस्य भानासंभवात् तथाच प्रयोजकसमवधाना
समवधानाभ्यां तादृशविशेषणघटिताघटितसंबंधानामेकैकसमुद्भूतभानाभानोभयोपपन्निरव्याहृतेतिसारं तत्रचा
भावः प्रकारतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विशेषणीयः प्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिनाविशेषिता
यामेव प्रतियोगितायां प्रकारतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वं निवेशनीयमिति कलितं तेन संबंधांतरावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकप्रकारभाववति विशेष्यतावच्छेदकस्य वृत्तावपि नाप्रसंगः नोपादेयमेव वा प्रकारतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वं प्र

कारणावच्छेदकसंबंधे न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधित्वरूपस्य प्रतियोग्यमधिकरणत्वस्य निवेशनेन संबंधांतराव
च्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भावस्य घटकवहिर्भावसंभवात् न चैवं तादृशसंबंधेन प्रकारसंबंधीतरावृत्तित्वमेव सम्यगन्योन्या
भावात्वंभावयोः प्रकाशययोर्निवेशेऽप्रयोजक इति वाच्यं यथा सन्निवेशे वैयर्थ्यविरहेण तदुभयघटितसंसर्गभानस्या
पि प्रामाणिकत्वात् न हि तादृशभावघटिततद्घटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयोरभावयोरैक्यसंभवतियेन तत्प्रति
योगितावच्छेदकघटकविशेषणवैयर्थ्यसंभाव्येन समनियताभावे कोपि विशेषणविशेष्यभावविपर्ययाधीननिवेशां

तस्मिन्निवार्यमितियथासन्निवेशे वैयर्थ्यविरहः सुसमाधेय एतेन वृत्त्यनियामकसंबंधस्य प्रतियोगिताबद्धे
कत्वा न भुपगममते स्वामित्वादिसंबंधेन धनादेः प्रकारता स्थले तादृशविशिष्टसंसर्गप्रसिद्धाप्रामाण्यभयेनान्यो
न्याभावघटितमेवानतिरिक्तवृत्तित्वमादर्शयं तत्र च नासौ दोषो वृत्त्यनियामकसंबंधस्योत्पत्ताभावप्रतियोगि
तानबद्धे कत्वेऽप्यन्योन्याभावप्रतियोगिताबद्धे कत्वाबद्धे कत्वेऽप्यवश्यकत्वादित्यथाचैत्रोनपक्वेत्यादावव
द्धे कत्तासंबंधो वद्विन्नपाककृतिवृत्त्यबद्धे कत्ताकप्रतियोगिताकान्योन्याभावबोधनानुपपत्तेः पचत्यपि चै

७६

त्रेनपक्तेत्यादिप्रयोगस्थप्रामाण्यवारणायसमवार्थतत्रप्रतियोगिनावच्छेदकतावच्छेदकसंवेधतयाबोधयितुमश
क्यत्वाहित्यादिकमप्यपास्तं वृत्त्यनियामकसंवेधस्यात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपितद्व्यतिज्ञानतिरिक्तवृ
त्तित्वस्याप्रसिद्धावपिभेदघटितस्यैवतस्यवृत्त्यनियामकसंवेधावच्छिन्नप्रकारतास्थलेवश्योपादेयत्वेपिवृत्तिनिया
मकसंवेधावच्छिन्नप्रकारतास्थलेप्यत्यन्तान्योन्याभावघटितनानाविधसंवेधभानोपगमस्यनिरोद्धुमशक्यत्वात्।
किंचवृत्त्यनियामकसंवेधस्यात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेतत्संवेधाभावेनोपपत्तावतिरिक्ताभावकल्पने

गौरवाद्कल्पनेलाघववीजं समनियताभावेऽप्येतिप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्याधिक्यान्नतन्मयुक्तगौरवस्यापरिहाङ्ग्य
त्वादित्येतत्समानमन्योन्याभावेऽपि तत्रापि धनस्यामित्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेनोपपत्त्यास्यामित्यादिसंवे
धावच्छिन्नधनादिनिष्ठावच्छेदकत्वतनिरूपकप्रतियोगित्वादिकल्पने गौरवस्य साम्यात् यदि च चैत्रो न पचतीत्यादा
वनुकूलताया बोधकपदाभावेन प्रकारविधया भाना संभवान्नादृशसंबन्धेन पाकविशिष्टया कृतेरभावो बोधनीयः ॥
इत्यत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे कल्पनियामकसंबन्धस्यावश्यकं तथैव चैत्रो न पक्तेत्यादावनुकूलतासंबन्धेन

७५

पाकविशिष्टाया कृतेरवच्छेदकतासंसर्गेण तद्विशिष्टस्य भेदो बोधनीय इत्यन्योन्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकताया
स्तदवच्छेदकतायावच्छेदकत्वं च न्यनियामकसंबंधस्याप्यवस्थाभ्युपेयम् विनिगमकांतरस्य बलवत्त्वे लाघवगौरवयो
रकिंचित्करत्वादित्युच्यते तदा न पचति चैत्रद्व्यादौ पाकविशिष्टायाः कृतेरवच्छेदकतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्ये
वाभावस्य चैत्रादौ बोधनीयतायात्पेताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि न्यनियामकसंबंधस्य सहस्य स्थितमेवेति
विभावनीयम् अथ प्रकारव्याप्यस्यापि विशेष्यतावच्छेदकस्य कालिकविशेषणतासि संबन्धेन प्रकारभावस्याधिकरणेव

नमानस्यत्वादप्रसंगः नचाभावीयविशेषणतासंबंधेनाभावाधिकरणत्वस्यनिवेशनीयतयानदोषइतिवाच्यं घटाभावा
देःप्रकारस्यतादृशसंबंधेनाभावाधिकरणप्रसिद्धेप्रसंगादितिचेदत्रकेचित् अभावाभावत्वेनभावस्यापिद्वैशिकविशे
षणतयाप्रामाणिकचिंतनीयं एतेनाभावत्वप्रतीतिःप्रामाण्यनिर्वाहाद्याभावाभावोतिरिक्तएवमन्यतेइतितस्याभावीय
विशेषणतयाधिकरणत्वप्रसिद्धेर्नकाचिदनुपपत्तिरित्यपिप्रत्युक्तं लूपेनभावेनैवाभावाभावप्रतीत्याद्युपपत्तेरतिरिक्ता
भावसिद्धेप्रामाणिकत्वात् परेतुप्रकारनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रकाराभावस्याधिकरणत्वंनिवेशनीयं

तादृशसंवेदोभावस्य प्रकारतास्थलेभावीयविशेषणताश्रभावस्यप्रकारतास्थलेन तदीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतःसंयो
गादिरितिनकाचिदनुपपत्तिरधिकमस्मात्कृतमहाप्रभायामनुसंधेयमिति समाह्वयति तादृशाभावत्वावच्छिन्ननिरूपकताकत्वे
नाधिकरणत्वं निवेशनीये तेन गुणकर्माण्येव विशिष्टसत्ताभावादेः प्रकारतास्थले सत्तानतिरिक्तविशिष्टसत्ताद्यात्मकतादृश
प्रकारभाववत्त्वस्य गुणादौ सत्त्वेऽपि न गुणत्वादेर्विशेष्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रकारानतिरिक्तवृत्तित्वान्निर्वाहः तादृशविशिष्ट
सत्ताभावाभावत्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतायाद्वये एवोपगमात् गुणेन ह सत्त्वादिति विशेष्यतावच्छेदकतावच्छे

दकसंवंधावच्छिन्नत्वेन तादृशधिकरणनिरूपितावृत्तिरभावप्रतियोगिन्यानिवेशनीया नातःप्रकारभाववतिसंवंधान्तरेण वृ
 त्तेर्विशेष्यतावच्छेदके वृत्तावपि होषं नन्वेवंसंयोगादिना द्रव्यादेर्विशेष्यतावच्छेदकस्य समवायादिना प्रकाराभूतगुणाद्य
 न निरिक्तवृत्तित्वेनोपपद्यते समवायादिसंवंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकगुणाद्यभावाधिकरणगुणादिनिरूपितत्वविशिष्ट
 स्य तादृशविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंयोगादिसंवंधावच्छिन्नाधेयत्वस्याप्रसिद्धत्वादि चेदत्र केचिद्विशेष्यतावच्छेदकता
 वच्छेदकसंवंधावच्छिन्नाधेयत्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टविशेषणतान्वावच्छिन्नसांसर्गिकवच्छेदकताकप्रतियोगिताकप्रकारा

७९

भाववृत्तिं सामान्याभावो निवेशनीयः दर्शितस्थले प्रकाराभाववृत्तिसंयोगात्मविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधावच्छि
न्नस्याधेयत्वस्याप्रसिद्धवपि तादृशसंबंधावच्छिन्नाधेयताप्रतियोगिकत्वविशिष्टविशेषणतात्मकव्यधिकरणमसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकस्य तादृशप्रकाराभावाधिकरणनिरूपितवृत्तिन्व सामान्याभावस्य प्रसिद्धौ सौलभ्यान्नाप्रसंगः विशेषरूपे
ण संसर्गताया अभ्युपगमपक्षे तु नैतदुपपद्यते इति प्रकारं ननु सरणीयं तच्च विशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेतरवि
शेष्यतावच्छेदकप्रतियोगिकसंबंधान्यसंबंधावच्छिन्नाधेयतानि निवेशनीयम् उक्तस्थले विशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकसं

रू

बंधसंयोगान्यविशेष्यतावच्छेदकीभूतद्रव्यप्रतियोगिकसमवायादिसंबंधेतरविशेषणतादिसंबंधावच्छिन्नायाऽप्राधेयता
याः प्रकारभावाधिकरणगुणादिनिरूपितायाः सत्ताधिकरणत्वाद्दोषप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धिनिवृत्तिः अवच्छिन्नविशेष्यता
वच्छेदकतास्थलेविशेष्यतावच्छेदकप्रतियोगिके सत्रविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं निवेशनी
यं तेन प्रमेयस्य संयोगसमवायादिना विशेष्यतावच्छेदकतास्थले व्यतिरेकप्रकारानतिरिक्तवृत्तित्वघटितसंबंधोपि नि
र्वहति अन्यथा सर्वेषामेव संबन्धानां विशेष्यतावच्छेदकीभूतप्रमेयप्रतियोगिकत्वेन तत्प्रतियोगिकसंबंधेतरसंबं

८०

धाप्रसिद्धानत्राप्रसिङ्गोदुर्वारएवंविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकेतरस्तप्रसिध्यतेव घ
रत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वविषयितादिरूपः संबंधः तादृशसंबन्धेनप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकबुद्धेप्रामाण्यविरहेणत
त्रप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानभ्युपगमात् नचैवंगुणाद्यात्मकप्रकाराभाववन्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नविषयता
निरूपकज्ञानादौघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाद्दौचनिरुक्तसंबन्धांतर्गतघटत्वाद्यवच्छिन्नविषयत्वप्रतियोगि
त्वादिसंबन्धेनघटत्वाद्यात्मकविशेषधर्मवच्छिन्नानांसर्वेषामेवप्रमेयाणांवर्तमानत्वाद्प्रसङ्गोदुर्वारएवेतिवाच्यम्

प्रकाराभावाधिकरणानुयोगिकनिरुक्तसंवंधप्रतियोगितानवच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्माश्रयत्वरूप
स्यानतिरिक्तवृत्तित्वस्यसंवंधघटकतयानिवेशनीयत्वादहोषात् प्रमेयस्यघटादेस्तादृशाधेयत्वाश्रयत्वेपिप्रमेय
त्वस्यविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्पर्शितज्ञानाभावाद्यनुयोगिकनिरुक्तसंवंधप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान
पायादधिकमस्मात्कृतमहाप्रभादावनुसंधेयम् इदं तु बोध्यं केवलान्वयिनोवाच्यत्वादेः प्रकारतास्थलेनिरुक्तप्र
काराभावाप्रसिद्धनिरुक्तानतिरिक्तवृत्तित्वघटितसंवंधभानमप्रसिद्धं नचविशिष्टसंवंधस्याप्रसिद्धत्वेप्यभावात्

रवाच्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यप्रतियोगितासंसर्गेणवैशिष्ट्याद्यवगाहिवोधःप्रसिध्यत्येव संसर्गाशेषिभ्रमसंभवस्यासक्त
 द्वावेदितत्वादितिवाच्यं तथासत्यभ्रान्तस्योत्पद्यमानतादृशकेवलान्वयिप्रकारवच्छेदकत्वावगाहिनोबोधस्यानुभूयमा
 नस्यानुपपत्तेः अतोव्यापकसामानाधिकरणव्याप्यात्मकमनतिरिक्तवृत्तित्वंसंसर्गघटकतयावश्यनिवेश्य तत्र
 सामानाधिकरण्योशनिवेशनस्यप्रयोजनविरहात् लाघवमनुसृत्यविशेष्यतावच्छेदकस्यविशेष्यतावच्छेदकता
 वच्छेदकावच्छिन्नस्यवाच्यापकेनप्रकारेणव्यापकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नेनवानिरूपितत्वंप्रकारता

वच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकेभासतद्रूपगन्तव्यं दोषवशात्तु कदाचित्केवलान्वयिप्रकारस्थलेपि दर्शितानतिरिक्तवृत्ति
त्वघटितविशेष्यतावच्छेदकसंसर्गभानंभवत्येवव्यतिरेकिप्रकारस्थलेतु उभयविधतादृशसंबंधज्ञानमभ्रान्तस्याप्युप
पद्यमानमनपह्वंतत्रनियामकेप्रयोजकसामग्रीसत्त्वासत्त्वेवेहितव्येव्यापकताचोपदर्शितयास्मत्कृतमहाप्रभायक
दिशाचयथायथंप्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणघटनाघटनाभ्यांपरिष्कृत्यनिवेशनीया तत्रापियद्यद्विशेषणघटिताघटित
व्यापकतासंभवस्तद्विशेषणघटिताघटितव्यापकताभानंतत्रतत्रप्रयोजकसमवधानामसमवधानाभ्यांसमाधेयम्॥

८२

कचिदेकैकविधस्य क्वचिच्च मिलितस्य द्वित्रादिविधस्य व्यापकत्वस्य प्रयोजकमेलकाधीनं भानमिष्टमेवान्यत्सर्वपूर्वो
क्त्या हि सावसेयतनोप्यतिस्थिमानमस्मत्कुलमहाप्रभादावनुसंधेयम् अन्यविधमपि प्रकारवच्छेदकत्वं विशेष्यताव
च्छेदके भासते मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगवानूनद्वितीयसृणावच्छिन्नो घटो गंधवानित्यादौ तच्च स्वरूपसंबंधरूपम
तिरिक्तं वेत्तुमिहितं प्रायम् तत्र धर्मविशेषणी भवनमूलाद्यसृणादिकंपारतंत्र्येण प्रकारस्यापि कपिसंयोगाभाव
गंधादेरवच्छेद्यतासंबंधेन विशेषणीभ्यः भासते इति तादृशावच्छेदकत्वं भावाभावयोरेकत्र समावेशो वच्छेदकमंतरान

संभवतीत्यवच्छेदकताभ्युपगमे उपायांतरं श्रव्याप्यवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं व्याप्यवृत्तिरपि दुव्य
त्वादेः संबंधांतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वैशिष्ट्यव्याप्त्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य च स्वसमानाधिकरणाभाव
स्य प्रतियोगित्वेऽपि स्वसमानाधिकरणाभावीययदूपावच्छिन्नयत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयत्वं यस्य तस्य तेन रूपे
ण तेन संबंधेनाव्याप्यवृत्तित्वमिति विवक्षुणान्तातिप्रसंग इत्यवधेयम् इत्यवच्छेदकत्वपर्यालोचनसंक्षेपः विशेष
त्वाविशेषणान्तातिरिक्तविशिष्टबोधविषयत्वं संबंधत्वं घटइत्याद्याकारकत्तानादिनिरूपिताघटघटत्वयोः समवाय

८३

।वृत्तिर्विषयवताघटनिष्ठविशेष्यतातोघटत्वनिष्ठविशेषणज्ञातश्चभिन्नैवेति सैवसंबंधताप्रतियोगितानिरूपक
संसर्गविधयावच्छेदकतात्मकोवच्छेदकताविशेषश्चसंभवतिसंबंधत्वंतच्चस्वरूपसंबंधत्वरूपं पदार्थांतरंवेतिपू
र्ववदेवावेदिज्यं इतिसंबंधत्वम् अधिकरणत्वमप्यतिरिक्तःपदार्थः सचधर्मविशेषेणसंबंधविशेषणचाव
च्छिद्यते पर्यतोवह्निवावच्छिन्नधिकरणमित्याद्याकारकप्रतीत्यापारतंत्र्येणावच्छेद्यतासंबंधेनपर्यतत्वादीनांधर्म
विशेषणयन्नाधिकरणतांशेविषयीकरणान्न संयोगेनाधिकरणांसमवायेनाधिकरणमित्यादिव्यवहाराच्च न

नचसंयोगादिकंसंवंधरूपमेवास्त्वाधारत्वंकिमतिरिक्तपदार्थकल्पनेनेतिवाच्यम् पर्वतादिसंयोगिनोद्दहनादेःसंयो
गेनपर्वताद्यधिकरणत्वापत्तेः एतेनतत्तत्प्रतिवेधकसंयोगसंवंधावच्छिन्नतदधिकरणत्वं अभिन्नस्यापिविशेष
णांतरविशिष्टस्यत्वावच्छिन्नत्वंनाप्रामाणिकः कारणताव्याप्यादेरवच्छेदकधर्मस्वरूपतापक्षेहंशुत्वधर्मत्वाद्या
त्मकघटादिकारणत्वचन्यादिव्याप्यादेर्द्वुत्वधर्मत्वाद्यवच्छेद्यत्वस्यावश्योपेयत्वात् इत्थंचशरीरादिसंयोगिनोऽ
पिहारमुकुटादेर्नशरीराद्यधिकरणत्वप्रसंगः तत्संयोगस्यशरीरादिपतनाप्रतिवेधकत्वात् नचावाच्यमेकस्मि

वा
 नेधिकरणे धृतस्याप्रसिद्धपतनकस्य घटादेरधिकरणतायामव्याप्तिर्हरिमुकुटादेः संयोगस्य स्वपतनप्रतिबंधक
 स्पस्वस्मिन्नप्यवाधितत्वेन स्वस्मिन् स्वाधिकरणत्वापत्तेश्चेति वाच्यं तद्विमतत्वं विशिष्टस्तनिष्ठस्य पतनोत्पत्तिविरहस्य प
 तनविरहस्य वा प्रयोजकः संयोगस्तदधिकरणत्वमित्यस्य विवक्षाणीयत्वात् अप्रसिद्धपतनकोपि वर्तमानस्य पत
 नोत्पत्त्यभावस्य प्रयोजकस्तदीयसंयोगो भवत्येव कारणविरहत्वेन प्रतिबंधकस्य कार्यानुत्पादप्रयोजकस्य
 संयोगोत्पादवश्यकत्वात् अतो नाप्रसंगः स्वस्मिन् स्वभेदासत्त्वेन तद्विशिष्टवत्त्वासत्त्वाच्च नाप्रसंग इत्यपि निरस्तवन्त्या

अधिकरणत्वासंग्रहणात् तेजसोद्दहनादेः पतनकरणीभूतगुरुत्वविरहेण पतनानुत्पत्त्या न निश्चयपतनाप्रसिद्धेः य
तनाभावादेः प्रसिद्धावपिन संयोगस्तन्निश्चयपतनाभावादिप्रयोजको गुरुत्वविरहेणावश्यकेनान्यथा सिद्धत्वादप्यथा
तत्प्रतियोगिकसंयोगविरहे क्वचित्पतनस्य वा प्रसंगान्न पतनप्रतिबंधकत्वाद्यप्रतिसंधाने अधिकरणत्वव्यवहार-
स्य तावानेव विषय इति प्रतिवाद्स्यापि धातुमशक्यत्वात् व्याप्तादिघटकसकलपदार्थाप्रतिसंधाने व्याप्तिज्ञाना
नुमित्याद्यनुद्भवत्पतनप्रतिबंधकत्वाद्यप्रतिसंधाने अधिकरणत्वज्ञानानुद्भवस्यापि समाधानं शक्यत्वात् आधे

८५

यतानिरूपकत्वमधिकरणत्वमस्तु आधेयतात्वतिरिच्यतामित्युक्तिरुच्यतीवायुक्ता अधिकरणत्वमिति र्स्वतां तन्निरूपकतैवोक्त्वाधेयतेत्युक्ता वेकत्रविनिगमकस्य दुर्लभतरत्वात्तस्मादधिकरणत्वमाधेयत्वं चोभयमेवातिरिक्तमभ्युपगं तव्यं इहं पुनरिहा विधेयं संबंधानुयोगित्वं यत्र च येन संबंधेन यत्प्रकारिकाधीः प्रामाणिकी तत्रैव तदीयतत्संबंधानु योगित्वमंगीक्रियते मेवास्तु इह मिहेत्यादि प्रतीतिप्रमापितमधिकरणत्वं सामान्यतः विशेषतस्तत्प्रतियोगिकतत्संबंधानुयोगित्वं तत्संबंधावच्छिन्नतदधिकरणत्वम् यत्र च येन संबंधेन यत्प्रकारिकाधीः प्रामाणिकी तत्रैव तदी

यत्तत्संवंधानुयोगित्वमंगीक्रियते प्रतियोगीतनुयोगि। तनेनसंवंधेविशिष्टधीर्नमामाणिकीतिनप्रतियोग्यनुयोगि
भाववैपरीत्यशंकापर्वतेवर्तेर्निर्घटेरूपमित्यादिकस्तुप्रत्ययः संयोगसमवायादिप्रतियोगित्वमेवसंसर्गविधयात्वा
हते तनुसंयोगसमवायादिकं नचसमवायस्यैकत्वपक्षेवाद्यादौरूपाद्यधिकरणत्वापत्तिरितिवाच्यं तत्प्रतियोगि
कत्वविशिष्टतत्संवंधनिरूपितानुयोगितायाएवतत्संवंधावच्छिन्नतदधिकरणतात्त्वोपगमात् रूपादिप्रतियोगिक
त्वविशिष्टनिरूपितायाश्चवाद्यादावनुपगमेनातिप्रसंगविरहात् एवमाधेयत्वमपिसामान्यतःसंवंधप्रतियोगि

८६

त्वमेव विशेषरूपतत्संबंधप्रतियोगित्वम् तत्संबंधाविच्छिन्नाधेयत्वं तदनुयोगिकत्वविशिष्टतत्संबंधनिरूपितप्रतियोगित्वं
तत्संबंधाविच्छिन्ननिरूपिताधेयत्वं तेन नरूपादेवाद्यादिनिरूपिताधेयत्वप्रसक्तिः तदिदमधिकरणत्वमाधेयभेदाद्विद्यते।
अनुयोगितारूपत्वेऽपि दर्शितविशिष्टनिरूपितायास्तस्यानिरूपकभेदादेव भेदः आवश्यकः एकमेव चेदधिकरणत्वं सर्वाधेय
निरूपितत्वात् सर्वेषां सर्वाधारताप्रसंगो दुर्बलः स्यात् न चानुगतप्रत्ययानुपपत्तिरेव सान्निहितवाच्यं अधिकरणतान्ता
त्मकारत्वं दुर्धर्मांतरस्यापगमेनानुगतप्रतीत्यादेरपि निर्वाहान्न निरूपिकतावच्छेदकभेदस्याधिकरणताभेदत्वादेकध

मवच्छिन्ननिरूपितमधिकरणत्वमेकमेवेत्यपिनशक्यं समाधातुंगुणत्वेन गंधस्याधिकरणं जलमित्यादिप्रत्ययप्रा
माण्यापत्तेः इत्येव समनैयत्यमपि नाधिकरणतानामभेदमुपपादयति तद्द्रव्याधिकरणसमनियतता तद्द्रव्या
धिकरणताश्रये तद्द्रव्येन तद्द्रव्यस्याधिकरणमिदमित्यादिप्रत्ययप्राप्तास्यभ्युत्पत्तेर्वाधकत्वात् यद्यप्येतादृशप्र
तीतेस्तद्द्रव्याद्यवच्छिन्नतद्द्रव्यादिनिष्ठनिरूपकताकाधिकरणताश्रयोविषयस्तथाच तद्द्रव्यादिनिष्ठायां निरूपकता
यां तद्द्रव्याद्यवच्छेद्यताविरहादेव प्रतीतेर्भ्रमत्वमुपपद्यते इति शक्यते चेत्तुं तथापि गंधादिनिष्ठनिरूपकतायागु

८७

एतद्वाहिनासामानाधिकरणेनावच्छेद्यतासंभवति तदंशेभ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यतया पूर्वदोषोदुरुद्धराव नचातिप्रसक्त
क्ततया तत्राप्यवच्छेदकत्वमसंभवदुक्तिकमिति वाच्यं अधिकरणतैकेतन्निरूपकताया अथैकत्वेन नातिप्रसक्तत्वा
जुणत्वस्य निरूपिता व्यक्तिभेदोपगमे पितृजनानुगत रूपावच्छिन्नस्यानतिप्रसक्तत्वं दंडुत्वादौ घटादि पूर्ववर्तिनादी
नामिव सुवचमिति इहेदमित्यादावधिकरणत्वमाधेयत्वेनासप्रम्यर्थो निरूपकत्वमाश्रयत्वेनातदन्वयनियामको
संसर्गः तत्रास्तीत्यादिक्रियाध्याहारात् कारकत्वं निर्वाह इत्येके सप्रम्यधिकरणे चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चार्थकतया

विनायिक्रियायोगमकारकरूपायामेवाधिकरणतायांसप्रमीत्यपरे ज्ञानेयरोभासतेइत्याहौविषयतात्मकक्रियात्वं ---
विनिरूपितत्वमपिनिरूपकत्वसंसर्गावच्छिन्नाधेयतारूपमेवसप्रम्यर्थः गृहेपचतिस्थाल्यांपचतीत्यादावाप्रययदितपरं
परासंसर्गावच्छिन्नमेवाधिकरणत्वादिकंसप्रम्याप्रतिपाद्यतेइति तथैवव्युत्पन्निरूपेपातेनकर्तुः क्रियाधारत्वेपिदेवदत्तः
स्वस्मिन्ग्रामंगच्छतीत्यादिप्रयोगात्तामप्रामाण्यमुपपद्यते अधिकमस्मत्कृतमहाप्रभादिषुवेहितव्यं इदंतुबोधं विशेष
षधर्मावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरवश्यमभ्युपगंतव्याभिरेवसामान्यधर्मोपलक्षितनिरूपत्वेनभासमानाभिःसामा

८८

न्यधर्मावलीदानामधिकरणताप्रत्ययोपपत्तेः सामान्यधर्मस्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वमप्रामाणिकं नचगुणत्वेनरूपस्याधिकरणंतेजइत्यादिप्रतीत्यागुणत्वादेरधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वंसेत्प्रतीतिवार्थं तादृशप्रतीतेरसिद्धत्वात् रूपाधिकरणंगुणाधिकरणमित्याद्याकारिकैवप्रतीतिसार्वलौकिकानुभवमिदं रूपत्वगुणत्वाद्युपलक्षितनिरूपिताधिकरणत्वावगाहितयासोययादनीया युज्यतेचानिरूपकतावच्छेदकभेदस्याधिकरणताभेदकताकथमन्यथानिरूपकीभूतायाःसत्तायाच्चभेदेपिद्वयान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतातो गुणकर्मन्यत्व

विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणता ~~विशिष्टसत्ता~~ भिन्नास्यात्तस्याभिन्नत्वेगुणोगुणकर्मान्यत्वविशिष्टस
त्तावानित्वादिप्रतीतीनामप्रामाण्यनोपपद्यते नचविशिष्टविशेष्यादनिरितमेवेत्याधेयभेदस्याधिकरणताभेदकत्वेपि नै
तादृशप्रतीतीनांप्रामाण्यायतिर्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तायागुणत्वावहनेरिति वाच्यम् विशिष्टस्यातिरिक्ततायाश्च
नेतविशिष्टकल्पनागौरवादिदोषेणप्रतिसृष्टं किंचिद्विशेषणावश्यंभावेनसृष्टाभंगप्रसंगारिनाचनिराकृतत्वात्
इहेहंपुनःस्मृतमेमालोचनीयं यत्किंचिद्विशिष्टस्यविशिष्टांतरापेक्षयासामान्यत्वेप्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदक

८९

त्वमावश्यकं यथागुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वं सत्तात्वमपेक्षविशेषीभूतमपि पृथिवीत्वघटत्वसर्वस्यैव सत्त्वित्वादिविशि
ष्टसत्तात्वमपेक्षसामान्यीभूतं भवत्येव इत्यनिष्ठाधिकरणानां निरूपकतावच्छेदकं तदनभ्युपगमे हि गुणकर्मान्यत्वविशि
ष्टसत्ताधिकरणत्वावगाहिप्रतीतेस्तादृशविशिष्टसत्तात्वोपलक्षितनिरूपिताधिकरणत्वं विषयो वश्यं वक्तव्यस्तथाविधा
धिकरणतायाश्च गुणादावपि सत्त्वेन गुणो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानित्यादिप्रतीतिः प्रामाण्यप्रसंगो दुर्बलः स्या
त् सामान्यघटितविशेषस्यैवेयं इति यत्तु सामान्येनाघटिते व्याप्यं विशेषांतरस्य च व्यापकं तदवच्छिन्नमधिकरणानि

रूपकं नैवाभ्युपगंतव्यं रूपनिरूपिताधिकरणताद्यवगाहिप्रतीतीनां तद्वत्त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावगाहित
यैवोपपत्तीरूपत्वादीनामधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्याप्रामाणिकत्वस्यार्थितिवहवः वयं तु गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट
सत्ताधिकरणं बुध्यमित्यादिप्रतीतीनां मिव सत्ताधिकरणमिदमित्याद्याकारकप्रतीतीनामप्यनुभूयमानविशिष्टवैशिष्ट्या
वगाहित्वं दुरपेक्ष्यमिति सामान्यधर्मस्याप्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं तादृशप्रतीतप्रमापितमनिर्वाप्यमित्यादि
कमधिकमस्मत्कृतमहाप्रभायामनुसंधेयमिति प्रतीमाः ॥ इत्याधेयत्वाधिकरणत्वे ॥ ॥ ज्ञानजन्यविषयत्वं निरूप्य

४९०

त्वं ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं निरूपकत्वं संवेधिद्वयनिरूप्यपदार्थप्रत्यक्षेसंवेधिनेर्ज्ञानस्य कारणत्वाद् अनुयोगिप्रतियोगिज्ञा
नजन्यज्ञानविषयतासंयोगसमवायविशेषणताकारणत्वकारणत्वप्रतियोगित्वादिसंवेधेऽस्तेतिसांप्रत्यक्षिकांतन्महं ।
अनुयोगिप्रतियोगिसाधारणस्येतस्यावृत्तस्य संवेधज्ञानजनकज्ञानविषयत्वदुर्निवृत्तत्वात् तद्विषयकज्ञाननिवृत्तजन्य
तानिरूपितजनकताश्रयज्ञाननिरूपितविषयतायाः सर्वविषयकं नित्यज्ञानं जज्यमपि योगिज्ञानं सामान्यलक्षणद्य
धीममस्मद्वादिज्ञानं कतिपयवस्तुविषयकज्ञानाज्ञानादिकंचाहायकेवलान्वयित्वेनातिप्रसंगात् तादृशजनकताबद्धे

कविषयतोक्तावपिसएवहोषः इतरज्ञानजन्यतायाअपिसमूहलेवनाद्यात्मकतद्विषयकज्ञाननिष्ठत्वात् तद्विषयतया
तद्विषयताघटितधर्मेणवावच्छिन्नत्वस्यजन्यताविशेषणात्तेनुघटत्वंविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वाद्यवच्छिन्नायाजन्यतायाःसम
वायविषयत्वेनाप्यवच्छिन्नतयानिरूपितजनकतायाघटत्वप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नायाअपिसमवायविषयत्वेनावच्छे
द्यतयास्वस्मिन्स्वनिरूपकत्वापत्तिर्दुर्वारा सांसर्गिकविषयतान्यत्वेनविषयताविशेषणोऽपिसमवायादिप्रकारकज्ञा
नत्वाद्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपितसमवायाभावप्रकारकनिश्चयाभावत्वाद्यवच्छिन्नजनकतावच्छेदकघटकाविषयतायाः

समवायादावपिसत्त्वात् स एवातिप्रसंगः साक्षाद्वच्छेदकतानिवेशेपिसमवायादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिबाधवच्छिन्नजन्यतानिरूपितसमवायादिप्रकारनिष्पन्नत्वाद्यवच्छिन्नजनकतावच्छेदकविषयतामाहायस एव दोषः ज्ञानव्यतत्प्रकारतयोरेकत्रह्यमिति शिष्याभासमानयोस्तु भयोरेव तादृशजनकतायाः साक्षाद्वच्छेदकताया विनिगमनाविरहादिना महाप्रभादिसूयपाहितत्वात् तादृशीतिमंतरेण प्रकृतिप्रतियोग्यनुयोगिनोरपिसंगमयितुमशक्यत्वात् यस्तत्तत्कृतिरूप्यत्वेनिरूपकत्वं च स्वरूपसंबंधरूपं पदार्थान्तरं वेत्त्याद्यभिहितप्रायमेव तदनुसरणीयमिति सारं ॥ इति रूप्यत्वनिरूपकत्वे ॥

पर्याप्तिरपि स्वरूपसंबंधविशेषः पर्याप्तित्वात् नयमेकोनः ----- द्वावित्यादिप्रतीतिनां प्रामाण्यनिर्वाहत्तद्भ्युपग
मश्रावश्यकः समवायेन द्वित्वस्योभयत्रसत्त्वेन तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भावस्यैकस्मिंस्तदाश्रयेपि बाधितत्वात्
द्ववगाहने प्रतीतिर्भ्रमत्वस्यावश्यकत्वात् एवमेको द्वावित्यादिप्रतीतिनां प्रामाण्यमपि पर्याप्त्यनभ्युपगमे वारयितुमश
क्यमेकस्मिन् समवायेन द्वित्वस्याबाधितत्वात् न चांगीकृतायामपि पर्याप्त्यसमवायेन द्वित्वमवगाह्य एको द्वाविति प्र
माप्रतीतिर्न शक्यते वारयितुं किंच पर्याप्तिरप्युभयत्रसत्त्वेन तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्वित्वात्पेताभावस्य तत्संबं

९३

धावद्विन्नद्वित्वरुतिप्रतियोगितावच्छेदकताकान्योन्याभावस्यचैकस्मिन्नपिबाधितत्वादेकोनद्वावित्वादिप्रतीतीनांनियमतो
विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबुद्धितोपगमात् द्वित्वादावच्छेद्यतासंबंधेनतद्दीयपर्याप्रावच्छिन्नानुयोगिकत्वसंबंधेनवाविशे
ष्यतावच्छेदकस्यैकत्वस्यभानावश्यंभावेनतद्देशोऽप्रामाण्यस्यप्रथमायामुपपत्तेः द्वितीयायांविशेष्यतावच्छेदकस्यैकत्व
स्यावच्छेद्यतासंसर्गेणाभावेनदीयसंसर्गेवाभानोपगमेनैकत्वस्यद्वित्वाद्यनवच्छेदकतयातद्वच्छेदेनतद्भावस्याभाष्य
रुतेत्वाधितत्वेनप्रामाण्यस्यसंपादत्वात् समोहियासज्यरुतिधर्मोव्यासज्यरुतेः पर्याप्रनुयोगितावच्छेदकद्वित्वेनैक

त्वं द्वित्वपर्याप्तनुयोगितावच्छेदकमतस्तद्वच्छेदेन द्वित्वं बाधितं तदभावादिश्चाबाधितः द्वित्वं तु भवति द्वित्वपर्याप्तनुयो
गितावच्छेदकं स्वमन्यद्देतितद्वच्छेदेन द्वित्वमवगाहमानायाद्भौह्यवित्यादिप्रतीतिः प्रामाण्यं तदभावादि कमवगाहमा
नायाद्भौह्यवित्यादिप्रतीतिरप्रामाण्यं चोपपद्यते इह मत्रालोचनीयं माभूत् पर्याप्तिरेकत्वावच्छेद्यत्वस्य दर्शितरी
त्याभासमानस्य द्वित्वाद्दोषाधित्वादेवैकोद्वाह्यवित्यादिप्रत्ययानामप्रामाण्यमुपपद्यते अस्तु च द्वित्वादेरेव द्वित्वादि कम
वच्छेदकमेकत्वादि कंचानवच्छेदकमितिद्भौह्यवित्यादिप्रत्ययानां प्रामाण्यामप्युपपद्यते चैउपपद्यते चैकोनह्यवित्या

९३

रिप्रत्ययप्रामाण्यं एकत्वावच्छेदेन समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्वित्वात्पेताभावस्य तत्संबंधावच्छिन्नद्वित्ववृत्ति
प्रतियोगितावच्छेदकताकान्योन्याभावस्य च प्रतीत्यनुरोधेनोपगंतुशक्यत्वेनावच्छिन्नत्वोपपत्तेरितिसमवायेनोपपन्नोप
र्यान्नौमानाभावः यत्तु यर्याप्राख्यसंबंधानुपगमे आकाशवित्पाहिप्रत्ययानां प्रामाण्यापत्तिः आकाशमात्रसमवेत
द्वित्वस्याप्रसिद्धत्वेऽप्यन्यसाधारणस्य तस्याकाशेऽपि समवेतत्वात् न च समवाय एव द्वित्वस्य संबन्धो धर्मितावच्छेदकव्याप्य
त्वं च द्वित्वाद्देः संसर्गतावच्छेदककोटावचश्यं भासत इति नियमोऽभ्युपगंतव्यस्तथा च द्वित्वसमवायेऽप्याकाशत्वव्याप्य

ताविरहात्ताहशप्रतीतेरप्रामाण्यमुपपद्यत इतिवाच्यं समवायस्यैकत्वेनघटत्वादिव्याप्यतायास्तत्राधेनघटावित्या
दिप्रत्ययानामप्रामाण्यापत्तेरतःपर्याप्त्याख्यसंबंधोपगमश्चावश्यकस्तदुपगमेचतत्रधर्मितावच्छेदकव्याप्यत्वस्यसं
सर्गितावच्छेदकतयाभाननियमोपगमसंभवान्नताहशप्रतीतीनांप्रामाण्यमापिघटावित्यादिप्रत्यादिप्रत्ययानामप्रा
माण्यंशक्यमापादयितुंकस्याश्चिदपिद्वित्वपर्याप्तिराकाशत्वादिव्याप्यताविरहात्तद्वयद्वित्वपर्याप्तिश्चघटत्वव्याप्यता
याअवाधितत्वादितिकेचिन्मन्यन्ते तदप्ययुक्तं समवायनानात्यपहेनवीनोपगतेतस्मिन्धर्मितावच्छेदकव्याप्यताभा

ननियमोपगमेदर्शितानुपपन्ननुप्यितेः घटद्वयादिद्वित्वादेः समवायस्य घटत्वाद्व्याप्यतायाः अवाधितत्वात् घटपटा
 वित्वादिप्रत्ययानामपि नाप्रामाण्यप्रसक्तिस्तत्र हीमावित्वादि विशेष्यसमर्पकमपेक्षणीयं तथाच विशेष्यतावच्छेदकी
 भस्मेदेत्वाद्व्याप्यत्वं घटपटवृत्तित्वोपरक्तद्वित्वसमवाये अवाधितमिति प्रतियोगिभेदस्य संबंधभेदकतया घटपटवृत्तिद्वि
 त्वसमवायस्य घटत्वाद्व्याप्यताविरहेणाघटो घटपटावित्वादिप्रत्ययानां प्रामाण्यं नापादयितुं शक्यं समवायेकमते
 ऽपि द्वित्ववृत्तुभयारुतिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसमवायत्वावच्छिन्नव्याप्यताभानोपगमेन तादृशाश्च घटत्वा

द्विआप्यताया अपिसमुवाये सत्वेन नाप्रसंगातिप्रसंगो अस्तु वा द्वित्वांशे एव पारतंत्र्येण व्याप्यता संसर्गेण प्रकारताया धर्मि
तावच्छेदकस्य भानं तावता युक्तदूषणाप्रसङ्गेः एतेन व्याप्यत्वं तद्भाववद्वृत्तित्वरूपं निवेशयितुमशक्यं प्रमेयावित्यादौ
धर्मितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वादेरभावाप्रसङ्गेः प्रसंगादतो व्यापकसामानाधिकरणरूपं तच्च स्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा
भावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपितेन स्वावच्छिन्नसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकनि
रूपितेन वा सामानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपितेन स्वावच्छिन्नसमानाधिकरणान्योन्या

भावप्रित्तियोगितानवच्छेदक~~निर्दिष्ट~~ निरूपितेन वा सामानाधिकरण्येन विशिष्टं यत्स्वं तद्वत्त्वरूपं न विशिष्टस्य व्याप्यता
 निर्वाहः विशेषांतराणामावश्यकानां निवेशनं पूर्वाभिहितरीत्या प्रत्येकमेव च तत्तद्वर्मावच्छिन्नव्याप्यतायाः निवेशा
 न् व्यापकसामानाधिकरण्यसंसर्गतावच्छेदकैकौटोभानोपगमे गौरवमनोलाघवात्पर्याप्तिसिद्धेः समवायैक्यमतेषु
 वरित्युक्तिरपि प्रत्युक्ता पर्याप्तिसुपगच्छतापि तत्र धर्मितावच्छेदकव्याप्यताभानोपगमस्यावश्यकतया द्वित्वाद्यं शीतरी
 यव्याप्यताभानोपगमे गौरवानवशात् दर्शितविशिष्टसमवायत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यतायाः निवेशात् व्यापकसामाना

धिकरणरूपव्याप्तेरवश्यनिवश्यत्वेपिविशिष्टसंग्रहानाग्रहेण व्याप्यतावच्छेदकताघटितस्यैव तस्य सुनिवेशत्वात् अ
थैकत्वानवच्छिन्नमप्यर्थाप्रतिपत्तिरिति व्यासज्यवृत्तित्वेद्वित्वादित्यर्थाप्रत्युयोगिताया एकत्वेनानवच्छेदाद्वित्वादीनां त
थात्वमेकत्वद्वयत्वादित्यर्थाप्रत्युयोगिताया एकत्वेनानवच्छिन्नतया तेवामनयात्वं एवं चैतादृशव्यासज्यवृत्तित्वस्य निर्व
चनानुरोधेन पर्याप्तिसिद्धिरवश्यकी नचैकत्वेन संख्यात्वमेव व्यासज्यवृत्तित्वमिति निर्वक्तुं शक्यं संख्येतरस्य प्रतिपत्ति
तावच्छेदकत्वादेरपि व्यासज्यवृत्तिताया आवश्यकत्वादिति चेत्का हतिः व्यासज्यवृत्तित्वस्यानिर्वाच्यत्वेन हि कश्चित्पदार्थः

शास्त्रैकसमधिगम्यं व्यासज्परित्वमुपजीवतिषेनतन्निर्वचनाग्रहः परपरणीयः स्यात् बह्विचमेकं न महानसीयवन्मभाव
 प्रतियोगितावच्छेदकमित्यादिप्रतीत्यावन्वित्वगतेकत्वाद्यवच्छेदेन तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तिसंबंधाव
 छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावे विषयीक्रियते महानसीयत्ववन्वित्वोभयगतद्वित्वाद्यवच्छेदेन च पर्याप्तिसंबंधेन तादृशाव
 छेदकत्वमालंघ्यते स्वरूपसंबंधेन तादृशावच्छेदकतायाः प्रत्येकपर्यवसितत्वेन वन्वित्वैकत्वाद्यवच्छेदेन तत्संबंधावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकतदभावस्यास्यानुमशक्यत्वान्न इति एतदनुरोधेन पर्याप्तिसिद्धिरावश्यकीत्यपि न शक्यते वक्तुं च न्वित्वैक

त्वाद्यवच्छेदेन तथाविधावच्छेदकतायाः स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यापि मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगाद्यभाव
वत्प्रतीतिवलेनोपगंतुं शक्यत्वात् तादृशद्वित्वाद्यवच्छेदेन च तादृशप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकविशेषणताया उपगंतुं शक्यत्वात् विशिष्टनिरूपितत्वेन संबंधभानानुपगमे पर्याप्तिमुपगम्याप्यनित्यारादिति
अत्र ब्रूमः यथानुमिनो म्यापादयामि त्वादिप्रतीत्यानुमितित्वापत्तित्वादीनां सिद्धिसंस्थापय्याप्नोति समवेतीत्यादिप्रत्य
यानां परस्परवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धतया तदुपपत्तये पर्याप्ताख्यस्य स्वरूपसंबंधविशेषस्य पदार्थांतरस्य चासिद्धिरव्या

हुता नचत्तत्रातिरिक्तयोगिकत्वविशिष्टः समवायादिवैयर्थ्याप्रोक्तीति प्रतीतेर्विषयइति वाच्यम् इत्यत्र विशिष्टसत्त्वादिप्रति
 योगिकत्वविशिष्टसमवायसत्त्वेऽपि द्वयत्वं विशिष्टं सत्त्वावाप्यर्थ्याप्रोक्तीत्यप्रसक्तं पक्षतात्पर्यमर्थत्वादीनामिव शा
 शाकारपरिभाषितव्यासज्यवृत्तित्वनिर्वचनगृहेतुनुरोधेनापि सिद्धतिपर्याप्तिः प्रामाणिकपरिभाषितस्य प्रामाणिक
 त्वादित्यपि बोध्यं सेयं पर्याप्तिरव्यासज्यवृत्तिद्वयत्वेकत्वजातित्वादीनां संबंधोनेष्यते समवायविशेषणत्वादिभिरेव
 निर्वाहेणानाग्रहात् यत्तु द्वयत्वादीनां पर्याप्तिरिव द्वित्वादीनां व्यासज्यवृत्तिसंख्यानां समवायोऽपि प्रामाणिकः पर्या

पर्याप्तैव प्रतीत्यादिनिर्वहेणानाग्रहादिनिवृत्तितन्त्रसमीचीनं जन्यभावसामान्यस्य समवायिकारणजन्यतानिपमेन
जन्यसत्त्वाद्यवच्छिन्नायाद्व्यत्वाद्यवच्छिन्नसमवायिकारणतानिरूपितजन्यताया अवच्छेदकस्य समवायसंबंधस्य जन्यभा
वभूतद्वित्वासंख्याप्रतियोगिकत्वावश्यकत्वात् इति पर्याप्तिः ॥ ॥ अनन्यथा सिद्धत्वे सति नियतपूर्ववर्तित्वं कारण
त्वं नियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वं नियतपूर्ववृत्तित्वं कार्यमापकत्वं तथाच कार्यतावच्छेदकसंबंधेन कार्यतावच्छेदका
वच्छिन्नस्याधिकरणकार्यामवहितपूर्वस्य वच्छेदेन वर्तमानो योऽभावस्तनिरूपितकारणतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न

९६

प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थः घटाद्यात्मककार्याधिकरणेसमयांतरावच्छेदेनवर्तमानोपिदंडादेरव्याप्यवृत्त्य
त्यंताभावेनघटाद्यव्यवहितसर्वसृष्टावच्छेदेनवर्ततइतिनंदंडत्वादिकंतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकमितिदंडत्वा
दिनाघटादिकारणतानिर्वाहः नचैवंयद्वर्मावच्छिन्नयत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोघटाद्यात्मककार्याधिक
रणेव्याप्यवृत्तेनसंबंधेनतत्रवर्मावच्छिन्नस्यघटादिकंप्रतिकारणत्वापत्तिस्तदभावेसर्वसृष्टावच्छिन्नकार्याधिकर
णवृत्तित्वविरहादितिवाच्यं तादृशधर्मावच्छिन्नस्यावश्यकतत्वनियतसर्ववर्तिभिन्नत्वेनाप्यथासिद्धतयासत्यंतेनवार

एतन्नचसत्यतमेवास्तव्यापकानामन्यथासिद्धतयाचवहिर्भावेणानतिप्रसंगादितिवाच्यं अन्यथासिद्धत्वस्यानुग
तस्यदुर्निवचत्वेनयेयेन्यथासिद्धास्तेषांतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूरस्यलक्षणघटकीकर्तव्यतयाऽ
व्यापकानामन्यथासिद्धानांभेदाननिवेश्याव्यापकत्वदलेनतद्वरणेलाघवान् कारणतायहस्यव्याभिचारग्रहप्रतिबध्य
तासंपन्नयेव्यापकत्वांतनिवेशनमित्यपिकेचित् कारणव्याप्यत्वंदर्शितव्यापकताश्रयकारणसामान्याधिकरणपर्य
वसितमन्यथासिद्धनिरूपकत्वसहितंदर्शितकारणतानिरूपकत्वाकार्यत्वंबोध्यम् वस्तुतस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रति

योगिताकाश्याभावात्कूटघटितस्यासर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वात् कार्यत्वं कारणत्वं चातिरिक्तपदार्थः तयोरेकस्यान्यनिरूप
 कतानुसंभवति विनिगमनाविरहेणोभयोरतिरिक्तपदार्थानुसिद्धेः अन्यथा सिद्धयतिरिक्तकारणताया अनभ्युपगमेनै
 वान्तिप्रसंगभङ्गेन्यथा सिद्धभेदानाघटकीकरणनाशद्वारा सर्वज्ञदुर्ज्ञेयतादोषः यन्नुयद्यतिरिक्तपदार्थः कारणतात
 हिरेन्डादादिविद्विद्यसंयोगानंतरमेव देहव्याहीनामिवाकारणकारणताया अपि प्रत्यक्षापत्तिः अन्यथा सिद्धत्वसहित
 दर्शितव्यापकताग्रहस्यातिरिक्तपदार्थरूपकारणताग्रहप्रतिकारणतांगीकारेण गौरवमसर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वं च दुःपरिहर

मितितन्मसारं अन्ययतिरेकयोर्ज्ञानस्य कारणताग्रहं प्रतिकरणत्वाभ्युपगमेन तद्विलंबादेव धर्मीन्द्रियसन्निकर्षमात्रे
एकारणताग्रहापादनासंभवात् सर्वज्ञदुर्ज्ञेयताया अपरिहृतत्वात् नचैवं दंडत्वादिकमेवास्तकारणत्वमन्यय
तिरेकज्ञानकारणतयैवानतिप्रसंगादिति वाच्यं दंडइत्याद्याकारकप्रतीतोद्यतकारणमित्याद्याकारकप्रतीतेर्वैलक्षण्य
स्यानुभविकतया तदुपपत्तये च विषयवैलक्षण्यस्यावश्यमास्थेयतया दंडत्वादेस्तद्रूपताया वक्तुमशक्यत्वात् एवंनि
प्रतियोगिकस्पदं दंडत्वादेस्तद्रूपतोपगमे घटस्य कारणमित्यादिप्रतियोगिविशेषविशेषिततत्प्रतीतेरप्रामाण्यमपि प्र

१००

सज्येत् यहिदं त्वादावेव सप्रतियोगिकत्वं लाघवात् सिध्यति त्वुच्यते तदायदस्पदं इत्यादिप्रतियोगिविशेषविशेषिततद्विषयकप्रतीतिरपि प्रामाण्यप्रसंगो दुर्वारः न च कारणतात्वमतिरिच्यतां तच्च दंडत्वादिनिष्ठं सुदृढं त्वाद्यवच्छेद्यतायाः सप्रतियोगिकत्वस्यावच्छेदकमंगीक्रियतामिति वाच्यं कारणतात्वातिरेकात् कारणतातिरेके गौरवविरहात् न च कारणतामतिरिक्तामुपगच्छतोपि कारणतात्वातिरेकोपगमः आवश्यकः अन्यथानुगतप्रतीत्यनुपपत्तेरिति वाच्यं सकलकारणानुगताया एकस्याएव कारणतायाः कल्पनीयतया स्वरूपेणैवानुगतप्रतीत्युपपत्तेः न चैवं तंतुर्घटकारण

मित्यादिप्रतीतीनां प्रामाण्यापत्तिस्तनुनिष्ठायाः घटकारणताया एव हंरुनिष्ठघटकारणतात्मकतया तत्र घटप्रतियोगिक
त्वस्याबाधितत्वादिति वाच्यं गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्यस्य गुणवृत्तिसत्तावृत्तित्वेऽपि गुणो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानि
ति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रतीतेर्भ्रमत्ववत् ततो घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टकारणतावैशिष्ट्यावगाहिप्रतीतेर्भ्रमत्वो
पपत्तेस्तत्र विशिष्टनिरूपितसंबंधविरहस्य प्रतीतिप्रमापितस्याऽस्यातुं शक्यत्वात् एतेन प्रतियोगिभेदेन विभिन्नानां
कारणतानामभ्युपगमे गौरवात् ततो लाघवेन कारणतात्वमेवैकं कृत्तुं हंरुत्वाद्यनुगतमभ्युपगंतुं सुवचमिति समाहितं

एकस्याएवकारणतायाउपगमात् प्रतियोगिभेदेपितङ्गेद्विरहात् नित्याचेयंकारणताध्वंसप्रागभावकल्पनापेक्षयाला
 घात् सिद्ध्यतीतिसारं सेयंकारणतात्रिविधा समवायिकारणताअसमवायिकारणतानिमित्तकारणताच समवायसं
 वेधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितातादात्म्यसंवेधावच्छिन्नकारणताचसमवायसंवेधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितातादात्म्य
 संवेधावच्छिन्नकारणताप्रथमायथा कपालादौघटादिकारणतासमवायसंवेधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितासमवाय
 समवायिसमवायान्तरसंवेधावच्छिन्नाज्ञानाद्यवृत्तिः कारणताद्वितीया यथाघटादिरूपिताकपालद्वयसंयोगादिनि

छाघरादिरूपादिनिरूपिताकपालादिरूपादिनिष्ठावकारणनाद्वयभिन्नकारणतात्तत्तीया यथाघरादिनिरूपिताहंडच
क्रकुलालादिनिष्ठाकारणता विसरस्त्वस्मत्कृतमहाप्रभावावनुसंधेय इतिदिक् इतिकार्यत्वकारणत्वे कारणीभू
ताभावप्रतियोगित्वंप्रतिबंधकत्वं श्रभावजन्यत्वंप्रतिबध्यत्वं यथाहाहादिकंप्रतिमण्याद्यभावस्यकारणत्वात् मण्या
दौहाहादिप्रतिबंधकत्वं हाहादौमण्यादिप्रतिबध्यत्वं च वस्तुतः साक्षात्संबंधत्वस्यानुभवसिद्धतयानयोरप्यतिरिक्तप
दार्थत्वंप्रामाणिकं एवंस्वत्वावधित्वादीनामप्यनुसंधेयमितिसारमितिसंक्षेपः॥इतिप्रतिबध्यत्वप्रतिबंधकत्वादीनि॥इति
परिभाषाविशेषः संपूर्णम् सं० १५०१